

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest
Ivana Lučića 3

Diplomski rad

**PROMJENE U KULTURI STANOVANJA U BRODSKOJ
PUKOVNIJI U 18. STOLJEĆU**

Studentica: Marta Stjepanović

Mentor: doc. dr. sc. Marko Šarić

Zagreb, veljača, 2018.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	3
2. O pojmu "kultura stanovanja".....	5
3. Habsburška Monarhija i Osmansko Carstvo u 18. stoljeću.....	6
4. Društveno – povijesni procesi u brodskom Posavlju do marijaterezijanskih reformi.....	9
4.1. Socioekološki sistem brodskog Posavlja do marijaterezijanskih reformi.....	15
5. Brodsko Posavlje nakon vojne regulacije u drugoj polovici 18. stoljeća.....	17
6. Migracijska i demografska kretanja u Slavonskoj vojnoj krajini.....	21
6.1. Trgovina i kontakt stanovništva lijeve i desne obale Save.....	28
6.2. Sanitarni kordon na Savi i zdravstvene prilike u Brodskoj pukovnji.....	31
7. Privatna sfera kulturnog stanovanja: život u kući.....	35
7.1. Obitelj u Brodskoj pukovnji.....	52
7.2. Formiranje objekata oko kuće.....	54
8. Javna sfera kulturnog stanovanja: život izvan kuće.....	57
9. Gradnja objekata razne namjene.....	61
9.1. Sakralni objekti.....	61
9.2. Profani objekti.....	65
10. Vojni komuniteti – "civilni otoci u vojnom moru".....	67
11. Militarizirano društvo i svakodnevice.....	70
12. Zaključak.....	75
13. Literatura.....	77

1. Uvod

Diplomski rad sadržavat će primijenjene teorijske spoznaje i koncepte razrađene u okviru kulturne povijesti kao subdiscipline historijske znanosti s naglaskom na kulturno-povijesni koncept "conditio humana" odnosno povijest svakidašnjice. Kroz prizmu "kulture stanovanja" rad će istraživati ljudska iskustva i životne prakse u pograničnom području imperija, kultura i civilizacija. Shvaćajući stambenu kulturu dijelom šire kategorije ljudskog obitavanja smatram kako je potrebno detaljnije istražiti odnos čovjeka prema njegovoj kulturnoj i prirodnoj sredini.

U drugoj polovici 18. stoljeća prostor Brodske pukovnije obilježen je promjenama. U fokusu ovog rada naglasak je na promjenama koje se događaju u području stanovanju s primarnim težištem na ruralno-graničarski ambijent i na analizu nove prostorne organizacije seoskih naselja, materijalne kulture stanovanja i obiteljskih struktura koje su povezane s problematikom stanovanja. Kao glavni problem ističu se disperzna sela. Posljedica osmanske vladavine i prirodno-geografskih uvjeta bila su seoska naselja razasuta ponekad i po teško pristupačnim terenima. Zbog toga, sredinom 18. stoljeća vlasti provode reorganizaciju teritorija i naselja. Evidentne su promjene u raznim segmentima života, od uvođenja državnih službi do reguliranja težišta života prema nizini. Cilj takvih promjena primarno su olakšavanje provođenja administrativnih mjera poradi kontrole i discipliniranja stanovništva što naravno nije prolazilo bez otpora pučanstva. Tako nastaju nova, "umjetno" i planski oformljena sela, na novim lokacijama, sasvim novog strukturalnog tipa. Ciljevi i problemi istraživanja odnosit će se na problematizaciju prostorne transformacije naselja (sela) kao javnih okvira društvenog života i transformacije domaćinstava (kuća) kao privatnih sfera svakodnevnog života. Promjene u strukturi naselja u periodu druge polovice 18. stoljeća rezultirali su raznim novitetima. Naselje (selo) tada postaje mreža društvenosti u kojima se stvaraju novi i transformirani oblici seljačkog života i socijalizacije. Broj stanovnika se povećava (migracije, zdravstvena skrb), uvodi se javna sigurnost, uređuje se cestovni promet, ratarstvo zamjenjuje stočarstvo. Međutim, urbani se razvoj vojne Slavonije većinom oslanja na fortifikacijsku organiziranost prostora dok je u ruralnome prostoru ona tek od sekundarne važnosti (obično čardaci, te u satnijskim središtima časnički kvartiri, carinarnice i neki drugi erarski objekti). Dolazi i do transformacije domaćinstava. Pojavljuje se model seoske kućne zadruge, preferirajući model proširene obitelji/kućanstva kao idealni tip vojno-krajiške domestikalne organizacije. Podvođenje raznolikosti organizacije kućanstava (koje je posljedica raznolikosti etničkog sastava i kulturnih tradicija) u preferirani model nametan odozgo, jak je čimbenik ujednačavanja društvene i teritorijalne situacije na kojoj se trebao izgraditi vojni sustav.

Metodološki pristup temeljit će se na komparativnoj analizi razdoblja prije i poslije vojne regulacije. U radu će se uspoređivati slavonsko "tradicionalno" selo naslijeđeno iz osmanskog razdoblja (disperzno, raštrkano) te novo slavonsko vojno-krajiško selo ("ušoreno", regulirano). Nadalje, primijenit će se i kvalitativna analiza narativnih i topografskih izvora relevantnih za područje Brodske pukovnije u 18. stoljeću. Cilj pisanja i praktični doprinos ovog diplomskog rada bio je problematizirati kulturno-povijesnu zbilju vojno-krajiške Slavonije, osobito sfere privatnog života, koja do sada u hrvatskoj historiografiji nije bila dovoljno vrednovana. U istraživanjima takva usmjerenja pokazala se neprikladnom dotadašnja podjela na materijalni, socijalni i duhovni dio kulture. Pojave što su ih u tom opsegu nastojali spoznati, zadirale su istodobno u svako od ta tri područja. Trebalo ih je stoga šire označiti. Kao posljedica takvih nastojanja stvorene su nove sintagme, a jedna od njih je upravo kultura stanovanja. Stoga će ovaj rad naglašavati interdisciplinarni pristup u propitivanju sociokulturnih fenomena u prostornoj organizaciji i kulturi stanovanja. Na početku rada, objasnit ćemo što podrazumijeva pojam *kultura stanovanja*. U idućem poglavlju opisat ćemo stanje u Habsburškoj Monarhiji i Osmanskom Carstvu u 18. stoljeću, odnosno njihov susret na europskom jugoistoku. Zatim ćemo spomenuti društveno – povijesne procese koji su se događali prije stupanja na prijestolje carice Marije Terezije, kao i tadašnji socioekološki sistem broskog Posavlja. Nakon toga, u radu će se pisati o stanju u Brodskoj pukovnici nakon vojne regulacije koja se dogodila sredinom 18. stoljeća. Šesto poglavlje tiče se migracija i demografskih kretanja koja su u Slavonskoj vojnoj krajini i Brodskoj pukovnici bili stalna pojava kroz gotovo cijelo stoljeće. Tu će se spomenuti i trgovina, međusobni kontakti stanovništva lijeve i desne obale rijeke Save kao i sanitarni kordon koji je predstavljao glavni stup zaštite, kako Vojne krajine tako i ostatka Monarhije. Sedmo poglavlje govori o promjenama u stanovanju koje se događaju u Brodskoj pukovnici u 18. stoljeću. Tako ćemo opisati način gradnje tadašnjih nastambi, proces *ušoravanja* sela, obiteljsku svakodnevicu kao i formiranje objekata oko kuće. Nakon toga, spomenut ćemo i javnu sferu kulturnog stanovanja, gradnju objekata razne namjene, kako onih profanih tako i sakralnih, a dotaknut ćemo se i teme vojnih komuniteta u Brodskoj pukovnici i njihovom specifičnom načinu izgradnje. Zadnje, jedanaesto poglavlje, govorit će o svakodnevnim teškim obavezama stanovništva Brodske pukovnije koje je bilo obilježeno militarizacijom i strogom vojnom stegom.

2. O pojmu "kultura stanovanja"

Imati zaklon ili sklonište temeljna je ljudska potreba i zbog toga mu svaki čovjek teži. Zaklon je potreban svakom ljudskom biću bez obzira na geografski prostor na kojem obitava i civilizacijsku razinu njegove sredine. U neolitikumu se s prelaskom na sjedilački način života pojavljuju prvi tipovi stana – pleteruše i brvnare.¹ Oduvijek su postojale različite definicije stana i stanovanja. Tako je Herodot govorio kako upravo zahvaljujući različitim načinima stanovanja možemo prepoznati raznolike prakse raznolikih naroda. Na distinktivne načine stanovanja utječu različiti faktori – ekološki, društveno-povijesni, vjerski, poljoprivredni, itd. Najjednostavnija definicija stambenog prostora ima univerzalno svojstvo i kaže da je stan:

"mjesto koje je čovjek izuzeo i ogradio od prostora vanjskog svijeta da bi u njemu mogao osigurati uvjete za svoje postojanje: da bi se sklonio od vremenskih nepogoda, da bi se zaštitio od opasnosti, vanjskog svijeta, da bi namirivao svoje biološke potrebe" (Murat, 1989, 12).

Etnolog Malinowski definirao je stan kao mjesto na kojem se zadovoljavaju primarne biološke potrebe – potrebe hranjenja, razmnožavanja i higijene. Međutim, stan je i mnogo više od ove jednostavne definicije. To je mjesto u kojemu se događa sveukupni način života pojedine obitelji. Svaki pojedinac u kreiranju vlastite prirodne sredine uvjetovan je prirodnim i društvenim čimbenicima. Važnost okoliša u kreiranju mjesta za stanovanje bila je neizostavna, pogotovo "u razdobljima kada je agrarna ekonomika bila odlučujuća u međuodnosu čovjeka i njegova okoliša" (Roksandić, 2007, 63). Pojedinac, narodni graditelj, gradeći svoj dom, ovisio je o okolišu i prirodi kojom je bio okružen. Morao ju je poznavati i nužno se oslanjati na faktore poput sastava tla, klime, biljnog pokrivača i slično. Migracije stanovništva, prometna povezanost, socijalni i politički sustav, gospodarska djelatnost stanovništva, struktura obitelji te religija čine društvene čimbenike koji su također neizostavni faktori utjecaja na razvoj kulture stanovanja. Upravo politički i društveni sustav u vojnoj Slavoniji koji je sredinom 18. stoljeća zahtijevao grupiranje sela dokaz je utjecaja na stanovanje. Period koji su Slavonija i Srijem proživjeli u sklopu Vojne krajine do sada je malo istražen. Kada se usmjerimo na problematiku stanovanja, kuće, obitelji i svakodnevice u Brodskoj pukovnici u 18. stoljeću, dolazimo do još poraznijih podataka. Međutim, svaki istraživački rad, otvara nova vrata i otkriva nova bogatstva svjetova u koje treba hrabro zakoračiti.

¹ <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34415> (stranica zadnji put posjećena 10. listopada 2017. godine)

3. Habsburška Monarhija i Osmansko Carstvo u 18. stoljeću

Habsburška Monarhija i Osmansko Carstvo dva su rivala, svjetske velesile koje svoj sudar doživljavaju u srednjoj Europi i na europskom jugoistoku. Ove dvije imperije mnogo su puta bile dokaz suprotnosti i kontrasta. "(...) predziđe kršćanstva, islam protiv kršćanstva, Azija i Europa samo su neki od semiona koji su obilježavali složene odnose između dvaju carstava" (Matanović, 2008, 15). S jedne strane cilj Osmanskog Carstva bio je osvajanje Beča, dok su Habsburgovci željeli "krivovjerne" Osmanlije protjerati s europskog prostora. Krajem 17. stoljeća, mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. godine, Osmanlije doživljavaju poraz u "Velikom turskom ratu". Osim Karlovačkog generalata i Banske krajine, ovim mirom Slavonija i dio Srijema te Baranja, Bačka i Erdelj pripali su Habsburškom Carstvu (Kaser, 1997a, 219). Omjer snaga se tako počinje mijenjati. Habsburška Monarhija bilježiti uzlaznu putanju, dok Osmansko Carstvo kopni i sve se više usmjerava na svoju unutrašnju problematiku i pokušaj smirivanja situacije unutar osobnih granica (Matanović, 2008, 15-18). U 18. stoljeću ove dvije sile sukobile su se nekoliko puta. Prvi sukob izbio je već 1716. godine kada je Habsburška Monarhija zbog savezništva u Svetoj Ligi s Venecijom ušla u rat s Osmanlijama. Naime, sultan Ahmet III. odlučio je vratiti osmanski posjed Moreju koju je Mletačka Republika zauzela 1699. godine. Glavni austrijski ratni strateg, zapovjednik Princ Eugen Savojski bilježi tako krajem 17. stoljeća i početkom 18. stoljeća uspjehe, a svakako značajnije pobjede bile su one kod Petrovaradina u kolovozu 1716. te u kolovozu 1717. godine kada je, nakon što je austrijska vojska zauzela posjede na desnoj obali Save (Brčko, Bijeljina, Gradiška), princ Eugen Savojski oslobodio Beograd te pobijedio Halil-pašu i ušao duboko u unutrašnjost Srbije (Roksandić, 2007, 65). Tako Osmanlije potpisuju mirovni sporazum kod Požarevca 1718. godine, koji će ući u povijest kao mir u kojemu je habsburška vojska zadobila svoj najveći opseg. Prema tom mirovnom ugovoru Monarhija osvaja ostatak Srijema, Beograd sa sjevernom Srbijom, Banat i Malu Vlašku (Kaser, 1997a, 219).

"Karlo VI. u tom trenutku je vladao prostorom većim nego što je bio prostor kojim je ijedan njegov prethodnik ili nasljednik iz austrijske loze Habsburgovaca vladao. Prostor kojim je vladao prostirao se od Nizozemske, preko Italije do Balkana. Od njegovih suvremenika jedino su ruski carevi upravljali većim carstvom. Također, upravljao je s 2,000.000 podanika u Nizozemskoj, 5,000.000 u talijanskim pokrajinama te s preko 17,000.000 podanika na prostoru Srednje i Jugoistočne Europe. Ako tom broju pridodamo i milijune njegovih njemačkih vazala, niti jedan europski monarh nije se mogao pohvaliti tolikim brojem podanika" (Matanović, 2008,19).

Budući da je Habsburška Monarhija s Rusijom sklopila ugovor o vojnoj pomoći u slučaju rata, 1736. godine Monarhija se uključuje u rat Rusije i Osmanskog Carstva.² Poraz Habsburgovaca kod Banja Luke 4. kolovoza 1737. nagovijestio je izgubljeni rat, pa je započelo povlačenje, a u kolovozu 1738. opustošena je i okolica Beograda. Tako je 1739. godine potpisan mir u Beogradu u kojem je sužen opseg Habsburške Monarhije pa Osmanlije ponovno osvajaju do tada habsburška područja u Srbiji, Bosni i Vlaškoj. Iako je, dakle, u tom periodu Osmanskom Carstvu vraćen Beograd i sjeverna Srbija "Habsburško je Carstvo za jedno dugo razbolje dobilo novu i stabilnu granicu duž crte Sava-Dunav-Karpati" (Kaser, 1997a, 2019). U isto vrijeme Monarhiji se događaju i druge ključne stvari. Na tron Habsburške Monarhije, 1740. godine stupa prva vladarica, Marija Terezija. Tada započinje Rat za austrijsko nasljeđe (1740. – 1748.) pod izgovorom kako nadvojvotkinja Marija Terezija nema pravo na habsburške posjede budući da je bila žena. Pravi cilj sukoba bio je povod Pruske i Francuske za pokušajem smanjenja moći Austrije. Tako je Pruska na čelu s Friedrichom II. zahtijevala dio Šleske, a u ratu su joj se pridružili i ostali neprijatelji Habsburgovaca. Rat je završio s manjim teritorijalnim preinakama 1748. godine, a Monarhija je ostala stabilna i potvrdila status velesile. "Baš zato činjenica da je nakon tog tzv. "Rata za austrijsko nasljeđe" Monarhija ostala manje-više neokrnuta i cjelovita, potvrđuje tezu da je početkom 18. stoljeća carevina pod upravom obitelji Habsburg zaista postala snažna velesila" (Matanović, 2008, 21).

Marija Terezija u tom je periodu povlačila radikalne reforme. Tako izabire ministra Grofa Friedricha Wilfelma von Haugwitza koji je razvio plan reformi s kojima je trebala biti stvorena brojnija, opremljenija, modernija i stalna vojska.³ Međutim, Sedmogodišnji rat (1756. – 1763.) uništio je vizije Haugwitza pa je Marija Terezija krajem rata povisila vojni proračun. Iako je brojčano habsburška vojska konstantno rasla, uspjesi nisu bili znatniji, čak ni kada je Mariju Tereziju zamijenio osebujni i strogi car, "vladar među podanicima"⁴ (Roksandić, 2011, 24) Josip II. Određeni napredak bio je vidljiv nakon što je habsburška vlada smijenila zapovjednika maršala Grofa Lacya i postavila novog generala Gideona Laudonu za glavnog vojnog zapovjednika. Osim u segmentu vojske, Habsburška Monarhija u 18. stoljeću radi na reformiranju i unaprjeđenju mnogih drugih segmenata. Tako je provedena reforma sudstva, socijalna reforma, agrarna reforma i reforma školstva, a Marija Terezija počela je provoditi i

² Te godine umire i veliki habsburški vojskovođa Princ Eugen Savojski koji je zaslužan za profiliranje Monarhije kao velike europske sile na početku 18. stoljeća.

³ Još u prvoj polovici 18. stoljeća vojsku u Granici karakterizirala je slaba disciplina i neizvježbanost (Moačanin, 1984, 47).

⁴ Za razliku od carice Marije Terezije, koja je prema Dragi Roksandiću (2011, 24) bila "vladarica nad podanicima", Josip II., kao vladar koji se po mnogo čemu razlikovao od drugih habsburških vladara, nazivao se "vladarem među podanicima".

financijsku reformu u austrijskim zemljama s naglaskom na jaku centralizaciju uprave. Josip II. nastavio je provoditi neke započete reforme svoje majke, pa je njegov edikt iz 1781. godine trebao označiti kraj feudalnog poretka u Monarhiji. Te iste godine 7. studenog proglasio je patent o kupovini zemlje kojim je seljacima na prostoru Monarhije dao pravo kupnje zemlje te osigurao pravo nasljeđivanja. Nakon smrti cara Josipa II. 1790. godine, nasljednik Leopold II. je okončao posljednji habsburško-osmanski rat vođen od 1788. do 1791. godine kada je 4. kolovoza potpisan mir u gradu Svištovu. Zadnji rat dokazao je kako osmanska vojska nije bila na nivou ostalih vojnih sila. U ranijim stoljećima Osmansko Carstvo provodilo je snažnu centralizaciju koja im je omogućavala ekspanzionističko djelovanje i osvajanje u ratovima. Međutim, u 18. stoljeću kada Osmanlije prestaju stjecati nove teritorije te gube velike dijelove svog dotadašnjeg teritorija dolazi do pada ekonomske i političke moći. Posljedično, nakon zadnjeg osmansko-habsburškog rata sultan Selim III. 1792. godine provodi niz državnih reformi, među kojima je prioritetna reforma bila reforma vojske. Budući da je naišao na snažne otpore i protivljenja provedbe reformi, a u međuvremenu su Osmanlije ušle u sukob s Napoleonom, Selim III. biva svrgnut i ubijen, a

"[s] njime je propao i novi poredak koji je Osmanlijama davao koliko-toliko realne izgleda da se suprotstave ekspanzionizmu europskih zemalja koje su u Osmanskom Carstvu s kraja 18. i početka 19. stoljeća gledale umiruće tijelo koje je trebalo raskomadati" (Matanović, 2008, 27).

Različiti razvojni smjer i problematiku Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije u 18. stoljeću opisao je Damir Matanović (2008) dajući primjer s bunama;

"U Monarhiji bune su plod otpora reformama i nastojanja da se zadrže privilegije te da se zatečeno stanje ne mijenja dok kod Osmanlija bune nastaju kao plod nemoći i nezadovoljstva trenutnim stanjem te kao želja da se situacija promijeni i društvo reformira."

Dakle, prosvjetiteljstvo je u Habsburškoj Monarhiji donijelo rast i nužnu modernizaciju što je na koncu dovelo do superiornosti nad Osmanskim Carstvom.

"(...) 18. stoljeće "veliko austrijsko stoljeće" koje su obilježile jake osobe od Princa Eugena, Marije Terezije i Josipa II. do Haydna i Mozarta, ali, također, i veliki ratovi te reforme koje su vrijeme plemićke reprezentacije i barokne grandioznosti i sveprisutnosti crkve zamijenile počecima industrijalizacije i sveprisutnim uzletom građanstva. S druge strane, Osmansko se Carstvo tijekom istog stoljeća kretalo od razdoblja "ugodnog opuštanja" do snažne defenzive na bojišnici s Habsburgovcima i Ruskim Carstvom i promatranja prvog većeg egzodusa muslimanskog stanovništva s Krima te neuspješnih pokušaja reformi" (Matanović, 2008, 38).

4. Društveno – povijesni procesi u brodskom Posavlju do marijaterezijanskih reformi

Krajem 17. stoljeća Bečki je dvor zatražio potrebu utvrđivanja pravog stanja u Slavoniji pa je sredinom 1690. godine kao predstavnik bečkog dvora došao carski opunomoćenik i dvorski savjetnik barun Tullio Miglio von Bromberg (Mažuran, 2005, 35). Položaj obrane u Slavoniji pogoršavao se nakon osmanskog napada u proljeće 1690. godine. Na stranu Habsburgovaca nije išlo ni to što su tada ušli u novi sukob s Francuskom pa su u Slavoniji reducirali svoje vojne snage. Cijela 1690. godina protekla je u snažnim osmanskim napadima pa od ljeta Osmanlije ponovno osvajaju Veliku i Kaptol te dijelove Požeške kotline (Kljajić, 2000a, 180). Obrana Slavonije iz dana u dan bivala je sve slabijom, a nakon ponovnog gubitka Beograda, Osmanlije osvajaju istočni Srijem i približavaju se Iloku, Vukovaru i Petrovaradinu. Tada Guido Starhemberg, zapovjednik Slavonije daje naredbu za rušenjem svih objekata u Brodu na Savi (Kljajić, 2000a, 180).

"Tadašnji zapovjednik Broda satnik Königsegg potraživao je barut i alat za utvrđivanje, a u slučaju turskih proboja pripremao se i za miniranje brodskog utvrđenja. Opasnost od turske ofenzive i kuge koja se pojavila u kraju oko Broda na Savi izazvala je opću paniku među stanovništvom što je krajem 1690. godine rezultiralo napuštanjem utvrde u Brodu. To se dogodilo potkraj rujna te godine kada je carska posada napuštajući Brod po zapovijedi bacila topove u Savu dok je utvrdu i opkope razorila, a svu hranu i streljivo uništila" (Kljajić, 2000a).

Sljedeći vojni cilj Osmanlija bio je munjevito osvajanje Osijeka kao strateški vrlo važnog mjesta pa je bosanski beglerbeg Husejin-paša žurno skupio vojsku i krenuo u ofenzivu. S druge strane, obranu Osijeka predvodio je general Charles Eugen de Croy. Taktička nadmoć de Croya u kojoj je uspio iscenirati dolazak pomoći i carske vojske bila je toliko uvjerljiva da je Husejin-paša napustio rovove i naredio povlačenje (Mažuran, 2005, 40). Budući da je Husejin-paša doživio neuspjeh u Osijeku, te godine Osmanlije su se ograničile na učvršćivanje mjesta koja su do tada ponovno osvojili; Gradišku, Kobaš, Cernik, Daruvar, Pakrac, Požegu... (Kljajić, 2000a, 180). Iako je početak 1691. obećavao mirnije razdoblje, već u proljeće te godine započele su velike vojne pripreme i s osmanske i habsburške strane. Bečki dvor se nadao kako će novi napad na Osmanlije povratiti velike i važne dijelove Slavonije i Srijema te Srbije, dok su Osmanlije znale da bi im novi ratni uspjeh između Drave, Dunava i Save osigurao put u Budim (Mažuran, 2005, 43). Zaraćene strane krenule su jedna na drugu 18. kolovoza 1691. godine blizu Slankamena gdje je habsburški vojvoda Badenski upisao veliku pobjedu nad Osmanlijama. Gubitci s obje strane bili su veliki, a tome u prilog ide i izjava Badenskog koji je šaljući caru Leopoldu izvještaj o bitci istaknuo kako se ovdje radilo o "jedn[oj] od najkrvavijih bitaka tijekom 17. stoljeća" (Mažuran, 2005, 44). Gubitci i poraz doveli su Osmanlije u težak položaj pa su napuštali svoje položaje te su započeli okupljanje u Brodu na Savi, Gradiški i

Pakracu gdje su još imali svoje vojne trupe. Međutim, Bečki dvor odlučio je ovoga puta u potpunosti uništiti Osmanlije koje su sve više pokazivale svoje slabosti. Tako je ban N. Erdödy krenuo prema Gradiški, dok je vojvoda De Croy imao zadatak osloboditi Brod na Savi. Croy je s vojskom stigao do Broda 11. listopada 1691. godine, a već idući dan grad je bio osvojen (Kljajić, 2000a, 180). Vojska na čelu s pukovnikom Hofkirhenom poslana je na Gradišku koja je osvojena 15. listopada, a dva dana kasnije oslobođen je bio i Pakrac. U tom periodu nekoliko habsburških vojnih odreda poslano je bilo i prema Županji i Brčkom pa je carska vojska napokon zaposjela i sva mjesta do utoka Bosuta u Savu (Mažuran, 2005, 45). Tako je Slavonija u jesen 1691. bila oslobođena od osmanske vladavine. Nakon oslobođenja nije se odmah pristupilo političkom uređenju ovih krajeva. Glavu riječ tada preuzima vrhovno vojno zapovjedništvo generala Guida von Starhemberga koji je do sredine 1692. godine poveo sva mjesta pored Save od utoka Bosuta u Savu do Kraljeve Velike, okolicu Cernika, Pakraca te veći dio Požeške kotline i Našica (Mažuran, 2005, 48). Osim dakle vojne vlasti, zapovjednici provode i sudbenu vlast te izriču različite kazne. Tako se djelovanje komorske inspekcije svelo na okolicu Osijeka, Đakova, Valpova, Virovitice i Požege (Mažuran, 2005, 49). Konkretni ustroj vlasti bio je ostavljen za kasnije, točnije, čekalo se konačno zaključenje mira s Osmanlijama. Zapovjedništvo Broda u tom periodu predvodio je sposoban natporučnik Johann Ferdinand Kyba koji je pozorno morao pratiti osmanska kretanja na tom prostoru, budući da su Osmanlije unatoč teškim porazima ponovno počinjali pripreme za rat (Kljajić, 2000a, 181). U tom periodu počelo se ozbiljnije razmišljati o uvođenju javne uprave u Slavoniji. Međutim, postojalo je više poteškoća koje su prolongirale sređivanje situacije. Razmišljalo se o tome da se zapadna Slavonija i njeno stanovništvo pokmeti, a Posavlje i njeno stanovništvo da ostane u vojnoj domeni. Međutim, kreiranjem društvenih odnosa koji bi se temeljili na uspostavi suvlasća između vojske i Dvorske komore, a u kojoj vojska ima glavnu ulogu, Bečki bi dvor izgubio svoj važan utjecaj. Osim toga, otpor pučanstva na novine koje su se trebale dogoditi bio je zagaraniran pa ni sam Bečki dvor nije imao iskristalizirano mišljenje kako organizirati upravu jer je ona zadirala duboko u osnovna prava i slobode stanovništva na tom području (Kljajić, 2000a, 182; Mažuran, 2005, 49). Svjestan složenosti takve situacije, Bečki dvor nije žurio s odvajanjem seoskog od graničarskog stanovništva, a Dvorska komora nije žurila sa slanjem Martina Zemljaka u Slavoniju gdje je trebao popisati sva imanja i staviti ih pod komorsku upravu, sudske ovlasti oduzeti vojnim službenicima te nagledati radove mitničara, tridesetničara, provizora, itd. (Kljajić, 2000a, 182). Tek potkraj 1695. godine, Zemljak dolazi u Slavoniju gdje se susreće sa samovladom vojnih snaga i generalno lošom situacijom.

" (...) piše Zemljak iz Požege i komorskom upravitelju u Valpovu Jacobu Hoslaueru da je naredio knezu i nadstojniku (španu) da mu za potrebe njegove obitelji pošalju 8 ili 10 kila brašna, kao i 4 kile pšenice, bez obzira je li ili nije samljevena, pa i njega moli neka mu pošalje pomoć u Požegu, jer je u takvoj neimaštini da zajedno sa obitelji nema uoči nove godine ni komadića kruha" (Mažuran, 2005, 52).

Međutim, usprkos komorskom nadzorniku Zemljaku, zapovjednik Slavonije general G. Starhemberg 1696. proglašava odvajanje Vojne krajine od ostatka zemlje u Slavoniji što je, očekivano, uznemirilo slavonski puk "jer je ono uživalo određena prava i slobode gotovo stoljeće i pol, a uz to je ratovalo protiv Turaka za svoje oslobođenje" (Kljajić, 2000a, 183 prema Mažuran, 2005). Bilo je odlučeno da će vojna granica ići od Kraljeve Velike do Beograda pokraj Save. Svi budući vojnici s tog prostora nisu morali po toj odluci plaćati porez, dok ga je stanovništvo izvan te granice i pod upravom Dvorske komore moralo plaćati (Mažuran, 2005, 54). Jedan od glavnih razloga za takvim postupanjem svakako je bio novoočekivani sukob s Osmanlijama. Nakon 11. rujna 1697. godine kada je osmanska vojska poražena kod Sente od strane princa Eugena Savojskog, sve je jasnije bilo da Osmanlije više nemaju snage za daljnje borbe. Dvorski ratni savjet odlučilo je zaustaviti daljnje prodiranje na istok, te je princu Eugenu zapovjeden još samo pohod u Bosnu. Zbog toga se u listopadu 1697. godine zaustavio u Brodu na Savi odakle je trebao prijeći u Bosnu. Konačna provala princa Eugena u Bosnu do Sarajeva trajala je od listopada do studenog 1697. godine i bila je dokaz pada osmanske moći. Tako se prihvatilo načelo "uti possidetis possideatis", odnosno, tko što posjeduje neka mu i ostane. Nakon toga, napokon je donesena odluka u kojoj je poslano povjerenstvo Dvorske komore u Slavoniju koje je trebalo provesti odvajanje seoskog i vojnog stanovništva odnosno odvajanje komorske i vojne uprave na području Slavonije (Mažuran, 2005, 57-58). Don Ferdinand Carl grof Caraffa di Stigliano postavljen je za čovjeka koji je trebao izvršiti novu organizaciju. On se "ustrajno zalagao za popis naselja, zemljišta, pučanstva i njegove imovine te precizno razrezivanje poreza i podjelu puka na seljake i graničare" (Kljajić, 2000a, 184). Tako su krajem 17. stoljeća popisivači išli od mjesta do mjesta te:

" (...) popisivali kućedomaćine (njihovu oženjenu braću i sinove, kćeri i ostale ukućane) i njihovu pokretnu i nepokretnu imovinu. Bilježili su od čega i kako su im građene kuće, je li se selu mijenjalo ime, kako se prije zvalo, dokle su sezale seoske granice, s kojim selima međaše, odakle su pristigli, ako nisu starosjedioci, tko su im bili turski gospodari i što su im plaćali, znaju li imena ranijih kršćanskih gospodara, imaju li kakve povlastice, koliko su poreza platiti komori... Isto su tako popisivali šume, pašnjake, livade, rijeke, potoke, bare, močvare, crkve i njihove ruševine te sve ostalo što su smatrali potrebnim zabilježiti" (Kljajić, 2000a, 184).

Grof Caraffa je učinio velik korak u stabilizaciji općih prilika u Slavoniji. Uspostavom komorske uprave, razdvajanjem seoskog stanovništva od budućih vojnika-graničara i utvrđivanjem novčanih izvora iz kojih će se oni plaćati, učinjeno je ono što je bio zadatak

Caraffe i njegovih suradnika (Mažuran, 2005, 70). Nakon toga, mirno se čekao početak pregovora s Osmanlijama koji se trebao održati u Srijemskim Karlovcima, a po kojem bi svaka strana trebala zadržati ono što posjeduje. Iako je osmanska strana odugovlačila s početkom pregovora, pod prijetnjom novih ratnih borbi, u listopadu 1698. godine okupili su se u Srijemskim Karlovcima pregovarači svih zaraćenih strana. U siječnju 1699. potpisan je mir između Habsburške Monarhije i Poljske te Osmanskog Carstva. Tako je završio Veliki bečki rat odnosno Rat za oslobođenje.

"Prema članku 4. mirovnog ugovora, komisija je granicu počela označavati "od vrška zemljišta što se nalazi na ovoj obali Tise, na mjestu gdje se Tisa ulijeva u Dunav, tj. kod Slankamena na Dunavu. Granica je od Slankamena povučena kao ravna međa do Mitrovice na Savi i to tako da je Slankamen pripao Habsburškoj Monarhiji, a Mitrovica i Ruma Osmanlijama. Dalje je granica išla rijekom Savom na zapad do Lačarka, a onda prema sjeveru ravno do Morovića na Bosutu te tokom Bosuta nazad na Savu. Dalje je granica tekla Savom do ušća Une u Savu. Time se prihvatilo da Sava kao prirodna barijera bude razdjelnica dvaju carstava" (Matanović, 2008, 40).

Budući da su ratni sukobi bili okončani, smirivanje prilika potaknulo je osnivanje i uspostavljanje Vojne granice (Mažuran, 2005, 74). Nakon neuspjelog pokušaja uređenja Vojne krajine od strane komorskog službenika Otta Christopha von Volckra, 1701. godine složeni posao uređenja prepušten je bio grofu Caraffi. Zbog toga te godine car Leopold I. izdaje grofu Caraffi nalog da otputuje u Slavoniju i konačno osnuje Vojnu granicu te razdvoji seljaštvo i Provincijal od Vojne granice i vojnika-graničara. Osim toga, morao je Caraffa provesti proces izmjere zemljišta i njegove raspodjele na vojna lica koja su trebala biti glavni izvor prihoda za isplatu novčanog dijela plaće budućih graničara. Naime, bez obzira na to što je Karlovačkim mirom (1699. godine) opasnost za Hrvatsku, Ugarsku i austrijske zemlje bila smanjena te je i sam car Leopold obećao vraćanje hrvatskih krajeva građanskoj Hrvatskoj, do toga nije došlo "jer su prevagnuli apsolutistički i centralistički interesi Habsburške Monarhije, a jedan od važnih razloga bio je sigurno i taj što Beč nije htio ispustiti iz svoje vlasti takvu vojnu silu kakvu je osiguravala i održavala Vojna krajina u Hrvatskoj" (Moačanin, 1981, 8). Kaser (1997a, 222) je istaknuo da su troškovi za Vojnu krajinu morali biti riješeni "samo u što većem financiranju, [a] samofinanciranje je bilo moguće samo dadžbinama krajiških obitelji. Naime, vlasti u Beču s jedne strane nisu bile spremne ispustiti kontrolu nad osvojenim teritorijem, a s druge strane nisu bile spremne niti preuzeti održavanje Slavenskog generalata (Kaser, 1997a, 221). Matanović (2008, 50) navodi da je razloga za reformom financiranja vojske bilo više. Osim istrošenosti carske blagajne u Beču, rat i vojska generalno su u 18. stoljeću postajali sve skuplji, a Kranjska, Koruška i Štajerska nakon smanjenja osmanske opasnosti nisu pokazivale interes za uzdržavanjem obrambenog pojasa u Hrvatskoj – "samofinanciranje Krajine nametalo se kao

najprihvatljivije i najjeftinije rješenje". Tako je godine 1702. formalno osnovana Vojna krajina u Slavoniji i Srijemu kada je zemljišni pojas uz Savu širine jedne milje stavljen pod neposrednu vojnu upravu pri čemu je došlo do segregacije prostora i društva. Slavonija je tada podijeljena na dvije administrativne jedinice: civilni Provincijal i Slavonsku vojnu krajinu. Istovremeno je Slavonska vojna krajina bila podijeljena na dva dijela: Posavsku i Podunavsku krajinu, pa se ponovno "Dunav Savom oženio" (Roksandić, 2007, 63). Crta koja je razdvajala Provincijal i Vojnu granicu išla je od Kraljeve Velike preko Lipovljana, Brestače, Rodžanika, Caga, Rešetara, Oriovca, Sapne i Velike Kopanice pa do Šiškovaca, Gradišta, Vinkovaca, Privlake, Otoka, Komletinaca, Vrbanje i Strošinaca i Morovića (Mažuran, 2005, 85). Prethodno spomenuto samofinanciranje Granice odnosilo se na stanovnike Provincijala koje je "plaćalo u cijelosti vojsku u Vojnoj granici, te podmirivalo i sve troškove komorske uprave u Slavoniji i Srijemu" (Mažuran, 2005, 91). Navedene okolnosti nagovijestile su dolazak novog razdoblja za Slavoniju početkom 18. stoljeća kada središnja država preuzima monopol nad vojskom. "Takav oblik centralizacije u Slavoniji nije zabilježen još od vremena kada je ona bila dio rimske provincije Pannonije"(Matanović, 2008, 49). Međutim, Matanović naglašava da se ne može govoriti isključivo o samofinanciranju Vojne krajine jer je iz urudžbenih zapisa od 1747. do 1783. godine vidljivo izdvajanje značajnih financijskih sredstava Vojnoj krajini od strane središnjih vlasti iz Beča (Matanović, 2008, 50). Kaser (1997a, 228) ističe kako je bila izuzetno tanka linija između Provincijala i Granice "pa je u praksi dakle granica između vojnog i civilnog područja mogla teći tako da poprijeko presijeca jednu obitelj. Jedan njezin dio bio je oslobođen od dadžbina, a drugi ih je morao plaćati". Tako se započelo s novačenjem graničara, a lina dana na korištenje odmah su upisivana u zemljišne knjige (Kljajić, 2000a, 187). Novačenje graničara odvijalo se na način podijele graničarskog stanovništva u četiri razreda koja su prikazana u **Tablici 1.** (prema Mažuran, 2005, 87; Matanović, 2008, 54-55);

PRVA GRUPA	DRUGA GRUPA	TREĆA GRUPA	ČETVRTA GRUPA
- svi unovačeni vojnici-graničari - obavljali službu na <i>kordonu</i>	- graničari stražari na Savi i Bosutu <i>čardaklije</i> – krajišnici koji su obavljali službu u čardacima - <i>Granična milicija</i> – rezerva za čardaklije	- isluženi graničari stariji od šezdeset godina - najmanje brojni - povlastice i lina uživali do kraja života	- najbrojnija - nevojničko stanovništvo - "prekobrojni" – svi koji su se prijavili za vojsku, ali zbog ograničenog broja graničara nisu bili primljeni u vojnike - najbrojnija skupina

Budući da se Osmansko Carstvo nije moglo pomiriti s velikim gubitcima još od mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine, bilo je za pretpostaviti kako će ponovno krenuti u protunapad. Zato su već 1714. godine objavili rat Veneciji, a u lipnju 1715. započeli s osvajanjem posjeda u Sredozemlju. Kako je Habsburška Monarhija imala još od 1684. sklopljen pakt s Venecijom, morala je pomoći napadnutoj Veneciji i tako u rat ulazi 1716. godine. Princ Eugen Savojski, "ingeniozni habsburški vojskovođa" (Roksandić, 2007, 65) još je jednom pokazao svoju vrhunsku vojnu britkost te je upisao veliku pobjedu kod Petrovaradina 5. kolovoza 1716. godine. Rat je bio dobiven iduće godine kada je pao Beograd. U ovom ratu, austrijska vojska osvojila je područje istočnog Srijema koje je bilo u osmanskim rukama nakon Karlovačkog mira (Matanović, 2008, 41). Požarevački mir potpisan je 1718. godine, a

"[g]ranica je išla Dunavom od Slankamena do Zemuna i Savom na zapad do utoka rječice Lukovac u Savu nedaleko Brčkog. Tu je prelazila na desnu obalu Save te tekla dalje uz tok Save ali do deset kilometara od obale. Tako su se, između ostalih, u okviru Habsburške Monarhije našli bosanski gradovi Brčko, Šamac, Bosanska Gradiška, stari Jasenovac (...), stara hrvatska Dubica itd" (Matanović, 2008, 42).

Kasnije, 1735. godine došlo je do reorganizacije teritorija te je grof Khevenhüller podijelio granicu uz Savu na Gornju, Središnju i Donju savsku granicu. Središte Gornje granice bilo je u Gradiški, Središnje u Brodu, a Donje u Rači (Matanović, 2008, 42-43). Tako je prostor u Savu, koji je Caraffa znao zvati "Njemačkom vojnom državom" odnosno "Njemačkom vojnom granicom" (Teutsche Militär-Staat, Teutsche Militär-Gräntze) (Mažuran, 2005, 96) pretvoren u neiscrpno izvorište vojnika koje su Habsburgovci koristili ovisno o vlastitim potrebama (Kljajić, 2000a, 187). Godine 1737. Habsburška Monarhija započela je ponovno s borbama vođena željom za proširenjem prema istoku. Već 1739. godine bilo je očigledno da borbe nisu donijele željeni uspjeh, čak suprotno, Habsburgovci tada gube sve posjede na desnoj obali rijeke Save. Beogradski mir sklopljen iste 1739. godine suzio je ponovno habsburški prostor i poništio pozitivne odredbe Požarevačkog mira, a Sava i Dunav tada postaju granicom na jugu (Bösendorfer, 1950, 67).

4.1. Socioekološki sistem brodskog Posavlja do marijaterezijanskih reformi

Na samom kraju 17. stoljeća stanovništvo na prostoru Brodske pukovnije izlazi iz svojih močvarnih skloništa koja su se nalazila unutar šuma i počinje graditi prve nastambe i kolibe te ponovno civilizirati ovaj prostor, tražeći pri tome pogodnije površine.⁵ Krajem 17. i početkom 18. stoljeća mogućnosti uređenja naselja te kultiviranje livada i oranica na prostoru Brodske pukovnije bile su dosta ograničene. Naime, naselja su se mogla podizati samo na povišenjima, budući da je rijeka Sava u proljeće i jesen često plavila, a nasipi još nisu bili podignuti. Tako je većina sela bila "opkoljena šumama i baruštinama, [a] [k]ad bi vodostaj Save porastao (obično četiri ili šest puta na godinu), sela bi često i po desetak dana bila poplavljena i odsječena od okoline" (Kaser, 1997a, 239).

"Na prostoru od Štitara do Županje voda je kolala po svim vodotocima, a okolno nepotopljeno zemljište je virilo kao otoci. Zbog toga nije čudo što narod veli da su poslije oslobođenja od Turaka u 18. stoljeću svuda bile šikare i velike šume, a zemljišta su bila ade sve do Mikanovaca" (Knežević, 1990, 9).

Kaser (1997b, 43) napominje da je Slavonska krajina bila jedini prostor unutar povojačenog društva koji je, zbog prirodnih okolnosti, već u prvoj polovici 18. stoljeća započeo s kreiranjem organiziranih naselja. Stjepan Sršan (2000) je objavio vrijedan prijevod prvih i najstarijih opisa slavonskih naselja nakon ratova protiv Osmanlija koji su pisani latinskim jezikom. Za potrebe ovoga rada, u **Tablici 2.** su izdvojena pojedina naselja vezana uz prostor Brodske pukovnije na samom kraju 17. stoljeća:

KLAKAR				
<i>kuća</i>	<i>materijal građe za kuću</i>	<i>ostale građevine</i>	<i>nedavno doselili</i>	<i>ostalo</i>
15	drvo i slama	ostaci kamene crkve	ne	ribu love u jezeru Bebrinica
DONJA BEBRINA				
<i>kuća</i>	<i>materijal građe za kuću</i>	<i>ostale građevine</i>	<i>nedavno doselili</i>	<i>ostalo</i>
23	kvalitetnije kuće od drva i slame	/	ne	područje često plavi rijeka Sava, močvare nastale od Save obiluju ribama
POLJANCI				
<i>kuća</i>	<i>materijal građe za kuću</i>	<i>ostale građevine</i>	<i>nedavno doselili</i>	<i>ostalo</i>
10	drvo i slama	ostaci kamene crkve	ne	česte poplave Save
KUTI				

⁵ Postoji sačuvan poziv srijemskog vojvode o izlasku stanovnika iz lokalnih šuma (Benaković, Tomislav. 2012. *Povijest županjske župe (1717.-1917.)*, diplomski rad, prema Cvitković, Budimir (ur.). 2002. *Ljetopis franjevačkog samostana u Šarengradu I. (1683.-1853.)*. Šarengrad.

<u>kuća</u>	<u>materijal građe za kuću</u>	<u>ostale građevine</u>	<u>nedavno doselili</u>	<u>ostalo</u>
12	kvalitetnije drvene građe	/	ne	česte poplave Save
BICKO SELO				
<u>kuća</u>	<u>materijal građe za kuću</u>	<u>ostale građevine</u>	<u>nedavno doselili</u>	<u>ostalo</u>
8	kvalitetnije drvene kuće, često podignute zbog poplava Save	/	ne	/
OPRISAVCI				
<u>kuća</u>	<u>materijal građe za kuću</u>	<u>ostale građevine</u>	<u>nedavno doselili</u>	<u>ostalo</u>
20	manje kuće od drva i slame	/	ne	hrastove šume za izgradnju zgrada; ribolov rijeka Biđ
SVILAJ				
<u>kuća</u>	<u>materijal građe za kuću</u>	<u>ostale građevine</u>	<u>nedavno doselili</u>	<u>ostalo</u>
33	"priproste" slamnate kuće	/	da – u vrijeme Osmanlija stanovali u Bosni	/
KOPANICA				
<u>kuća</u>	<u>materijal građe za kuću</u>	<u>ostale građevine</u>	<u>nedavno doselili</u>	<u>ostalo</u>
69	prostrane kuće, pokrivene slamom i daskama	franjevačka građevina novije izgradnje	ne	česte poplave Save; hrastove, johine i tisine šume za gradnju
GUNDINCI				
<u>kuća</u>	<u>materijal građe za kuću</u>	<u>ostale građevine</u>	<u>nedavno doselili</u>	<u>ostalo</u>
30	drvo i slama	mlin na Beravi	ne	/
SIKIREVCI				
<u>kuća</u>	<u>materijal građe za kuću</u>	<u>ostale građevine</u>	<u>nedavno doselili</u>	<u>ostalo</u>
34	kvalitetnije gradnje, od pruča, omazane ilovačom	ruševna tvrđava na desnoj obali Save	ne	česte poplave Save
SAPCI				
<u>kuća</u>	<u>materijal građe za kuću</u>	<u>ostale građevine</u>	<u>nedavno doselili</u>	<u>ostalo</u>
8	kvalitetnije gradnje, od drva i slame	/	ne	ribu love u jezeru Bebrinica
SELNA				
<u>kuća</u>	<u>materijal građe za kuću</u>	<u>ostale građevine</u>	<u>nedavno doselili</u>	<u>ostalo</u>
10	jednostavne kućice od drveta i slame	/	da (iz Bosne)	suše područje

Na temelju podataka može se uvidjeti da su ratna stradanja i nedaće na kraju 17. stoljeća ostavile svoje vidljive posljedice. Tako je broj nastambi i kuća bio vrlo malen. Zanimljiva je promjena koja se zbilila u korištenju materijala pri izgradnji novih nastambi. Sršan (2000, 11) navodi kako je nakon odlaska Osmanlija ostao velik broj napuštenih i porušenih sela, crkava, dvoraca i utvrda "pretežito građenih od kamena". Tome u prilog ide i tablica u kojoj pojedini stanovnici ovih nabrojanih mjesta govore o ostacima građevina koje su bile od kamena. Gotovo sve kuće koje su se kasnije iznova podigle bile su od pletera, drveta, omazane blatom, pokrivene daskama ili slamom i trskom. Tako je krajem 17. stoljeća postojala poneka kuća građena od tvrdog materijala i to većinom u gradovima (Sršan, 2000, 11). Međutim, treba uzeti u obzir da se radi o civilizaciji koja je postojala prije više od 300 godina i da su nastambe vjerojatno bile lomljive i krhke, a da je ratni vjhor dodatno ojačao njihov slom. Tako je, ratom devastirano područje trebalo ponovno kultivirati i vratiti na prijašnje civilizacijske tekovine. Osim malobrojnog stanovništva, postojao je i problem velikog broja neobrađenih površina odnosno zapuštenosti i nekultiviranosti zemljišta. Tako se, prostor brodske Posavine u tom periodu sveo na pletene kuće i sojenice koje su često bile okružene močvarama i teritorijem sklonom plavljenju rijeke Save.⁶

5. Brodsko Posavlje nakon vojne regulacije u drugoj polovici 18. stoljeća

Za vrijeme vladarice Marije Terezije, Monarhija svoje unutrašnje razgraničenje u Slavoniji pokušava do kraja realizirati i srediti. Tako je 1741. godine na saboru u Požunu vladarica obećala da će dijelove Slavonije i Srijema koji nisu u sastavu Vojne krajine, vratiti pod jurisdikciju Hrvatskog Sabora (Kaser, 1997a, 230). "Stvaranje velikog bazena besplatne i uvijek spremne vojske bio je osnovni povod zaokruživanja teritorija Vojne krajine u Slavoniji i Srijemu" (Matanović, 2008, 43). Naime, politička situacija u Europi tada se zahuktavala, a posebno postaju napeti habsburško-pruski odnosi. Zbog toga je bila potrebna velika količina vojnika koji su se mogli osigurati u Slavoniji i Srijemu pod direktnom upravom bečkog dvora

⁶ Međutim, ako uzmemo u obzir da je Sava plavila, a rijeke su često nakon povlačenja ostavljale plodni mulj na kojemu je rasla livada za pašu stoke, logični slijed je bio provesti regulaciju rijeke Save izgradnjom nasipa kako bi se do tada rijetko naseljeno područje napokon počelo kultivirati. Pukovnik Brodske pukovnije od 1761. do 1771. godine, Friedrich Ludvig grof Dönhof je tako za vrijeme svoje vladavine naredio podizanje nasipa duž obale rijeke Save. Stanovništvo je u sklopu redovne rabote samo podizalo nasipe, dok su časnici vršili redovnu kontrolu, budući da se dosta pazilo na kvalitetu izgradnje nasipa u koje nije smjelo zalutati drvo. Također, pazilo se i na pokušaje bušenja nasipa koje su stanovnici desne obale rijeke Save pokušavali vršiti, budući da je za visokog vodostaja rijeke njihova strana, zbog izgrađenih nasipa na lijevoj obali često plavila (Martinović, 1994, 23).

(Matanović, 2008, 55). Tako je 1743. godine sastavljeno povjerenstvo koje su činili hrvatski ban grof Batthiany, feldmaršal baron Engelshofen i dvorski vijećnik grof Aleksandar Patačić. Oni su pristupili rješavanju potrebnog razgraničenja civilnog i vojnog teritorija. Kada je razgraničenje završilo, civilni dio, Provincijal, obuhvaćao je tri županije: Srijemsku sa središtem u Vukovaru, Požešku sa sjedištem u Požegi i Virovitičku županiju sa sjedištem u Osijeku (Kaser, 1997a, 230). Bečko Dvorsko ratno vijeće tada preuzima upravu nad Vojnom krajinom, a glavna uloga prestaje biti zaštita i obrana od Osmanlija. Naime, kao što je spomenuto, Vojna krajina četrdesetih godina 18. stoljeća počinje funkcionirati kao sanitarni kordon prema Osmanskom carstvu i kao novačilište vojske za moguće nove habsburške sukobe (Matanović, 2008, 43). Nadalje, vojska tada provodi svoju detaljnu reorganizaciju postrojbi koje su do tada djelovale po zastarjelom sistemu kapetanija i generalata. Naime, cijelo 18. stoljeće obilježeno je procesom modernizacije vojske – one postaju skuplje, efikasnije i veće. Tako su 1747. godine na prostoru triju savskih granica formirane tri pješačke pukovnije: Gradiška, Brodska i Petrovaradinska i dvije husarske: Slavonska i Srijemska (Matanović, 2008, 43). Tri pješačke regimente dobile su imena po tvrđavama, a zapovjedništva su im se nalazila u Novoj Gradiški za Gradišku, Vinkovcima za Brodsku i Srijemskoj Mitrovici za Petrovaradinsku pukovnicu (Orban-Kljajić, Kljajić, 2003, 572). Brodska pukovnica ustrojena je kao sedma od jedanaest pukovnicu, a ime je dobila po vojnoj tvrđavi u Brodu na Savi. Pukovnica se sastojala od 12 satnija (kompanija) i to: Podvinje, Trnjani, Garčin, Andrijevcu, Sikirevcu, Babina Greda, Ivankovo, Cerna, Vinkovci, Nijemci, Županja i Drenovci. Satnije su bile najniže teritorijalne i zapovjedno-upravne jedinice pukovnije kojima je upravljao i zapovijedao kapetan. Sve skupa je područje obuhvaćalo oko 90 sela, a broj naselja je s godinama varirao jer su pojedina sela vraćana i pripajana drugim pukovnijama, ali su stvarana i nova. Kao što je već spomenuto, središte pukovnije bilo je u Vinkovcima. Vinkovci su uz Brod na Savi bili najveće krajiško naselje Brodske pukovnije. Pukovnijom je zapovijedao pukovnik, a nakon ustroja pukovnije 1747. godine vlasništvo je bilo povjerenjeno feldmaršalu Franzu Sigismundu grofu Gaisrucku, dok je prvi zapovjednik postao pukovnik Franz Jahnus barun od Eberstäda. Nakon smrti grofa Gaisrucka novi vlasnik brodske pukovnije postao je Ignaz grof Mercy d' Argenteau, a od 1766. godine krajiške pukovnije prestale su imati svog vlasnika. Granicu Brodske pukovnije s južne strane činila je rijeka Sava, dok je na istoku pukovnica graničila s Petrovaradinskom pukovnijom, sa zapadne strane s Gradiškom, a sjeverni je dio granice dodirivao Požešku i Srijemsku županiju (HNTZ, 1999, 29).

Uredbom iz 1753. svaka se pukovnica dijelila na dvanaest vojno-upravnih odsjeka – satnija. Godine 1764. dogodila se nova reorganizacija pukovnije kada se one dijele na tri bataljuna, tako

da su se prva dva bataljuna sastojala od šest, a treći bataljun od četiri satnije. Kroz ovu novu reorganizaciju pokušalo se doskočiti problemu nemogućnosti unovačenja dostatnog broja vojnika jer je nova organizacija zahtijevala četrnaest ljudi više po pukovnji (Kaser, 1997b, 36; Matanović, 2008, 60). Paralelno s uvođenjem pukovnijskog vojničkog sustava u Slavonsku vojnu krajinu, uvode se i novi, "jedinstveni gospodarski eksperimenti" (Kljajić, 2000a, 196), novi oblici organizacije koji su trebali imati ulogu pokretanja i razvoja gospodarstva u Vojnoj krajini – slobodni vojni komuniteti (Matanović, 2008, 64). Budući da su po katedralističkoj teoriji gradovi smatrani jezgrama tržišnog gospodarstva, vojni komuniteti trebali su poticati razvoj obrta i trgovine. Ideja je bila zamišljena po principu otkupa i prerade zemaljskih proizvoda od strane obrtnika i trgovaca, kako bi bila omogućena prodaja gospodarskih proizvoda od krajišnika te kupovina potrepština kojih je na selu nedostajalo. U listopadu 1753. godine Zemun, Brod na Savi, Stara Gradiška i Karlovci proglašeni su slobodnim vojnim komunitetima oslobođenim vojne službe (Kljajić, 2000a, 196). Povećanje broja komuniteta događa se 1756. godine kada taj status dobivaju Mitrovica, Vinkovci i Nova Gradiška (Matanović, 2008, 73).

Europa se u 18. stoljeću veže uz racionalizam, prosvijećeni apsolutizam i prosvjetiteljstvo. To je vrijeme u kojemu cvjeta prirodna i društvena znanosti te se bilježi sveopći napredak. U Slavoniji su prosvjetiteljske ideje prihvaćane sporije i teže, ali nisu bile neprimjetne. Tada Slavonija postepeno prihvaća suvremene utjecaje iz Austrije, Njemačke i Francuske pa se 18. stoljeće često naziva i "vremenom rođenja moderne Slavonije" (Matanović, 2008, 40). Slavonski gradovi tek tada počinju s izgradnjom. Kako navodi habsburški dvorski dužnosnik Friedrich Wilhelm von Taube (2012, 131) koji je kratko boravio u Slavoniji i Srijemu te ju 1777. i 1778. godine opisao, Slavonija je tada još uvijek:

"(...) Kraljevina bez ubožnica i bolnica, bez staračkih domova i lazareta, bez popravnih domova i umobolnica, bez gostionica, bez siročadskih domova, bez primalja, bez ustanova za gašenje požara, ukoliko bez svega onoga što makar jedno osrednje redarstvo prvo uvodi kao neophodne i nužne stvari."

Slavonski vojnici odlaze na strana ratišta te se stvara nova politička situacija u kojoj postojeća vojska na granici prema Turskoj više nema istu ulogu kao nekada jer "antemuralis Christianitatis" u slavonskoj zbilji 18. stoljeća više ne postoji. Veliku promjenu donose vojnici koju su u Sedmogodišnjem ratu (1756.-1763.) zapali u prusko zarobljeništvo te su uvidjevši kultivirana mjesta percipirali zapuštenost domicilne Slavonije. Tada se upoznaju s knjigama, prosvjetiteljstvom i kvalitetnijim načinom života. Kulturni utjecaji dolazili su i od stranih časnika, obrtnika i trgovaca koji su živjeli i radili u Slavoniji (Kljajić, 2000b, 54). Krajišnici u tom periodu dobivaju status moderne vojske koja je sposobna ratovati na cjelokupnom području

Monarhije pa i šire. Osim toga, sredinom 18. stoljeća pojavljuje se val novih uredbi i propisa kojih su se stanovnici brodske Posavine morali pridržavati. Tako se sređuje zdravstvo, pukovnijska, satnijska i kordonska služba, povjerenstvo za školstvo, građevinarstvo, redarstvo i ekonomiju; sređuju se i propisi o odorama, plaćama, davanju rabote, itd (Kaser, 1997b, 19). Prema tome, u nekoliko desetaka godina Vojna krajina pretvorila se u vojnu mašineriju s golemim birokratskih aparatom koji je kontrolirao svaki segment života, od vojnog do civilnog života graničara. Takvo stanje opisao je i Karl Kaser (1997b, 19);

"Vojna krajina, koja je pojedincima i krajiškim obiteljima u postojećim prilikama dotad pružala maksimum sloboda, postala je za nekoliko godina birokratski aparat, koji je obuhvaćao i evidentirao svaku obitelj. Pravi se problem krajiške uprave s današnjeg gledišta sastojao u tome što je krajina bila prepuštena isključivo upravi vojnih oblasti. Glavna zadaća Vojne krajine bila je, doduše, da drži u pripravnosti i na raspolaganju regimente, bataljune i kumpanije, no područje Vojne krajine moralo je upravljati i svojim civilnim oblastima."

Dakle, u Slavoniji se u tom periodu događaju krupne gospodarske i društvene promjene. Osim spomenutih administrativnih promjena, pojavljuju se i elementi robno-novčanog gospodarenja koji polagano istiskuju naturalnu privredu. U borbi za uvođenje robno-novčanog sustava kao i niza drugih prosvjetnih segmenata veliki značaj treba pripisati Matiji Antunu Relkoviću i njegovom djelu Satir. Satnik Matija Antun Relković neizostavna je karika kada govorimo o Slavoniji i Vojnoj krajini u 18. stoljeću. "Domaći" čovjek, Slavonac, zapovjednik, pjesnik, prozaist, gramatik, prevoditelj s njemačkog, latinskog i francuskog jezika (Relković, 1997, I) bio je osoba koja je sjedinjavala vojnu i upravnu vlast pa je u slavonska sela u svom djelu pokušao unijeti prosvjetiteljske ideje koje je spoznao nakon što je s velikim dijelom Brodske pukovnije pao u prusko zarobljeništvo za vrijeme Sedmogodišnjeg rata. Zarobljeništvo je proveo u kući njemačkog plemića u Frankfurtu gdje je koristio njegovu privatnu knjižnicu i tako se obrazovao. Zbog toga Relković, nadahnut poticajima i težnjama sa zapada započinje borbu za kultiviziranjem i sveukupnim boljitkom Slavonije (Kljajić, 2000b, 54; Matanović, 2000, 70). "On je u svojim djelima svjesno napustio pjevanje o slavnim junacima, usmjeravajući oštricu protiv pravih neprijatelja svoga zavičaja: protiv neznanja, nepismenosti, nerada, nebrige, rasipnosti, ogovaranja itd" (Kljajić, 2000b, 54). I sam u predgovoru drugog izdanja Satira naglašava da je njegova dužnost prenijeti vrijednosti koje je uočio ratujući i putujući po svijetu. On je, dakle, pokušao iskorijeniti prakse graničara iz osmanskih vremena i stvoriti nove prakse, bliske njemačkom načinu života. Bio je idealna osoba za rad u narodu budući da je za razliku od većine slavonskog puka bio pismen te je tako mogao svoje kritike, pokude, ali i savjete pismeno izreći narodnim jezikom. Časnik Relković primjer je angažiranog prosvijećenog pojedinca koji će se u ovom radu još puno puta spomenuti.

6. Migracijska i demografska kretanja u Slavonskoj vojnoj krajini

Migracijski valovi su u Vojnoj krajini bili dinamična i relativno česta pojava. Najčešći su uzroci selidbi bili ratovi te borba za egzistencijom. Nakon Karlovačkog mira 1699. godine Slavonija bilježi trend depopulacije što je posljedica ratnih razaranja i izmjene vlasti. Kaser (1997a, 220) donosi podatak da je pred kraj osmanske vladavine na relaciji Brod-Đakovo-Županja bilo oko 10 000 muslimana te da su svi oni, krajem 17. stoljeća napustili to područje. Dakle, početak 18. stoljeća kreirao je u Slavoniji potpuno novu hijerarhiju društva pa ne iznenađuju Zirdumove (2002, 161) riječi da je taj period donio "novi život uglavnom s novim ljudima i donekle izmijenjenim okolnostima". Tako se iseljava muslimansko (ali i katoličko) stanovništvo te osmanska vojska koji zbog pretrpljenih poraza napuštaju slavonsku ravnicu i ostavljaju poluprazna i devastirana mjesta, "pretvorena u pustoš" (Mažuran, 2005, 25) te odlaze na sigurnija mjesta u sjevernu Bosnu (Pavičić, 1971, 35). Prvo takvo preseljavanje stanovništva s lijeve na desnu obalu Save provedeno je krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 17. stoljeća. "To je u prvom redu bilo muslimansko stanovništvo u Rači, a vjerojatno je da ga je u nekom broju bilo i po ostalim dijelovima, pogotovo u Županjem Blatu (...), upravo svagdje tamo gdje je bilo jače trgovine kojom su se najviše bavili naši muslimani" (Pavičić, 1971, 35). Mažuran (2005, 25) govori da su u tom prijelaznom periodu i dio starosjedilačkog katoličkog stanovništva napušta svoja dotadašnja naselja te zbog straha bježi u šume. S druge strane, još od osamdesetih godina 17. stoljeća i početkom 18. stoljeća bosanskoposavska mjesta pod vjerskom nadležnošću franjevacu sele kako u Slavoniju, tako i u Ugarsku.⁷ Naime, katoličko stanovništvo iz bosanske Posavine napuštalo je desnu obalu rijeke Save i prelazilo na habsburšku stranu te u cijelosti selilo u Slavoniju, što iz vjerskih razloga što zbog teških obaveza raje, pljački i proganjanja (Zirdum, 2002; Tkalac, 1994, 164; Matanović, 2015, 254). Zirdum (2002, 161) donosi podatke prema kojima je prostor bosanske Posavine krajem 17. stoljeća, prije Bečkog rata, bio gusto naseljen katoličkim stanovništvom (oko 23 000). Pavičić (1971, 36) piše da je u tom periodu Savu prešlo "mnogo tisuća naroda (...) te su oni tom prilikom nastanili mnoga sela oko Vinkovaca, Đakova, Našica i Orahovice, a pogotovu oko Požege". Naime, nakon što se na početku 18. stoljeća pročulo da je Slavonija došla pod vlast Austrije,

⁷ U komorskom popisu iz 1698. godine vidljivo je kako su stanovnici mjesta Svilaj u bosanskoj Posavini u potpunosti preselili svoje naselje na lijevu stranu rijeke Save: "Ovo je mjesto ranije bilo obraslo johovim šumama, a drugo mjesto, neposredno s druge strane kraja, zvalo se Svilaj. Prijelazom stanovnika odatle, nazvano je Svilaj, a prije ovoga, ovdje nije postojao nikakav posjed. (...) Sadašnji stanovnici koriste ovaj posjed, bez neke službene doznake, jer su prije šest godina doselili iz Bosne u ovaj kraj Kraljevstva Slavonije i po zapovijedi gospodina Gibe, nastanili su se kao straže" (Zirdum, 2001, 200).

mnogi katolici sele na lijevu stranu Save, a s vremenom odlaze i dalje. Tako nam sačuvana matična knjiga za područje drenovačke župe s početka stoljeća evidentira doseljenike iz Bosne.

"Prema tome tu su zabilježeni ljudi koji su bili doseljeni iz sela Koraja, Bogutova, Dragaljevca, Crnjeljeva, Maleševaca, sve sela iz župe Korenite, onda iz Bile (danas Bijele), Boče, Bodežišta, Zovika, Strepaca, i to nekoliko porodica koje danas nose prezime Strepački, iz sela Ulovića, Ulica i Hrhova, sve iz župe Bile. Poveći broj doselio je iz župe Dragunj koja je 1673 imala 4161 katolika. Ona se nalazila na jugozapadnom dijelu Majevice prema Tuzli. (...) Župa tramošnjička dala je preseljenike uglavnom krajevima zapadno otuda, ali nešto se porodica našlo iz nje i u Podgajcima i u Rajevu Selu. Značajno je da se na ovo zemljište u Gunji i tu u blizini sve do Račinovaca naselilo i nekoliko hrvatskih porodica i sa zemljišta južnije od Tuzle, osobito od Vareša i Očevlja" (Pavičić, 1971, 36).

Odakle su bosanskoposavske obitelji selile može nam u pojedinim slučajevima otkriti i obiteljsko prezime. Tako postoji podatak da je u mjestu Rajevo Selo prezime Strepački bilo učestalo. Inače, prezime Strepački nastalo je kao izvedenica od mjesnog naziva Strijepci, "sela sa sjeverne strane Majevice u blizini Rahića jugozapadno od Brčkoga" (Pavičić, 1994, 267). Budući da su Požarevačkim mirom, "tim najsjajnijim[m] mir[om] što ga je ikad habsburška kuća sklopila" (Roksandić, 2007, 65 prema Šišić, 1962, 320-321) 1718. godine Habsburgovci proširili svoj teritorij, slavonsko stanovništvo u tom periodu seli na novoosvojena područja koja su bila rijetko naseljena jer su starosjedioci muslimani selili dublje prema jugu. Tako su austrijske vlasti "mamile slavonske posavce, dajući im izobila zemlje i mnogo olakšica" (Pavičić, 1971, 37). Tada dio stanovništva oko županijske Posavine – Bošnjaci, Štitar, Babina Greda te Gundinci, Sikirevci, Jaruge seli na desnu obalu Save i naseljava Donju Mahalu, Tolisu, Bok, Oštru Luku, Matić, Ugljaru, Domaljevac, Bazik, Grebenice, Tišinu i Hasić. Pavičić (1994, 265) piše da su sela babogredskog područja iza Požarevačkog mira ponovno izgubila dio svog stanovništva pa je s tog područja na osmansku stranu preselilo preko 200 starosjedilačkih obitelji. Nakon Beogradskog mira 1739. godine, kada Austrija ponovno gubi prostor bosanske Posavine, većina katoličkog stanovništva ipak ostaje na desnoj obali Save i prihvaća vlast Osmanskog Carstva (Pavičić, 1971, 37).

Prelasci i seljenja događala su se i u kasnijim godinama 18. stoljeća. Tako su ostali sačuvani podaci i za pojedinačne prelaske, kao što je poznat pokušaj prelaska "nekoj Crnogorca" 1756. godine. Postoje podaci i o pokušaju prelaska više od 1000 obitelji u prostor Brodske pukovnije za godinu 1780. i 1798. Godine 1768. Dvorsko ratno vijeće nalaže zabranu prijelaza grupa izbjeglica iz Bosne, što ne treba čuditi, ako uzmemo u obzir da se na lijevoj obali rijeke Save tek tada politička situacija počela sređivati, pa je strah od narušavanja sistema bio velik (Matanović, 2015, 254). Bilježe se i slučajevi u kojima bježe osmanski trgovci jer se na lijevoj obali Save nalazila *kopitnica*, vučni put za brodove teglenice, koja nije postojala na osmanskoj

strani pa je prijenos robe bio znatno otežan (Orban-Kljajić, Kljajić, 2003, 597). Kako bi ubrzali transport i pregled robe, ponekad su trgovci znali podmićivati krajišnike (kojima je odgovarala dodatna zarada) u redovnoj službi na kordonu.⁸ Selili su i u kasnijim desetljećima 18. stoljeća, doduše ilegalno, i stanovnici lijeve obale Save na osmansku stranu. Ostalo je zapisano mnogo pojedinačnih slučajeva u kojima je broskoposavsko stanovništvo nedopušteno pokušavalo prijeći granicu (Tkalac, 1994, 164). Matanović (2008, 46-47) razlikuje dvije vrste prebjega: dezertere i tzv. "neznano kuda od kuća pobigli". Dezerteri su bili vojnici koji su zbog vojne stege i strogog režima pokušali spas tražiti na osmanskoj strani. Najveći dio vojnih dezertera bili su mladi krajišnici, mahom dvadesetogodišnjaci koji su zbog svoje vitalnosti često slani na ratna bojišta po Europi (Tkalac, 1994, 165). *Zapovidi* Babogredske kompanije⁹ tjedno su se javno čitale puku. One predstavljaju "autentično mjesno svjedočanstvo" (*Zapovidi*, 2017, XVIII) i povijest svakodnevice stanovništva Babogredske kompanije koje je poslužilo i za oblikovanje ovoga diplomskog rada.¹⁰ Između ostalog, u *Zapovijedima* je sačuvano i zapisano mnogo različitih slučajeva bijega mladih vojnika na prostoru Brodske pukovnije, pa i šire:

Granicsar Wallea Mattassovich Nr 100 iz Kopanicze 18 godina star, i Schimo Lucsich Nr 10 iz Krushevicze 17 godina star, jesu neznano kuda od svoji Kucha desertirally nakonjese paziti imade.¹¹;

Granichar Joso Dernich iz Reshetara Gradishke Regimente jest neznano kuda od svoje Kuche pobigao, nakonjese paziti imade.¹²;

Granicsar Iwan Magyar 1ve Banall Regimente 20 godina star srednjeg Uzrasta i Nachwachß Janko Kovacsich takodjer 1ve Banall-Regimente, 18 godina star, mallena Uzrasta jesu neznano kuda od svoji Kucha pobigli, na kojese dobro paziti imade.¹³;

Djak Popowski Sin Moises Marich iz Subotske Gradisce Regimente 19 Godina star Ristjanin, jest neznano kuda pobigao na Kogase pazitti imade.¹⁴;

Granicsar Iwan Czapan i drugi Iwan Czapan iz Bobrig sello Jura Gercsan iz Gorewa jesu neznano od svojih Kucha pobigli na kojese pazity imade.¹⁵;

⁸ Vlasti su tom problemu doskočili tako da su krajišnici počeli vršiti kordonsku službu u satnijama Brodske pukovnije koje krajišnicima nisu bile matične (Matanović, 2015, 255). Godine 1832. bilježi se slučaj u kojemu su krajišnici iz Babine Grede stražarili na čardacima Orašak i Nemoljkovo koji su bili kod Županje i Bošnjaka, udaljenosti dakle, kojih 15 do 20 kilometara od Babine Grede (Tkalac, 1994, 48).

⁹ Knjiga zapovijedi Šeste kompanije Brodske graničarske regimente (pukovnije) iz 1823. – 1824. godine čuva se u Zavičajnom muzeju Stjepan Gruber u Županji, a 2017. godine je transliterirana i kritički obrađena pod vodstvom prof. dr. sc. Drage Roksandića i mag. Luke Jakopčića.

¹⁰ Zbog toga će *Zapovidi* još puno puta biti spomenute u tekstu.

¹¹ Zapovijed za 5. ožujak 1823. (2017, 13).

¹² Zapovijed za 12. ožujak 1823. (2017, 15).

¹³ Zapovijed za 19. ožujak 1823. (2017, 16).

¹⁴ Zapovijed za 26. ožujak 1823. (2017, 18).

¹⁵ Zapovijed za 6. kolovoz 1823. (2017, 42).

Slika 1. – Original knjiga *Zapovidi Babogredske kompanije* iz 1823. i 1824. godine – stalni postav Muzeja u Županji

Osim pojedinačnih slučajeva prelaska na osmansku stranu, bježale su, kako je vidljivo iz *Zapovijedi* i čitave obitelji kojima je osmanska vlast u želji da se napuštena zemlja naseli nudila razne povlastice i niske poreze. Tako se bilježi slučaj iz 1779. godine kada je iz Štitara pobijelo 30 graničara i njihova stoka (Martinović, 1912, 34). Nadalje, slučaj iz 1783. bilježi da je u jednom danu iz Štitara pobjeglo čak osam graničara od kojih dvojica s čitavim obiteljima. Zapisan je i slučaj bijega zbog krađa, ubojstva i zatvora.¹⁶ Velik broj slučajeva bijega iz Babine Grede i okolice zapravo i ne treba čuditi jer su to bila mjesta uz samu granicu s Osmanskim Carstvom. Prema tome, za pretpostaviti je da su Osmanlije na tom području postupali pravednije i blaže s tadašnjim susjednim stanovništvom na granici te je očigledno da je postojalo i manje straha u izvođenju raznih kažnjivih prekršaja. Osim vojnika, na osmansku stranu prelaze i učenici jer su zbog loših ocjena često bili fizički kažnjavani. Bježali su i razni pisari iz satnijskih i regimentskih pisarnica čiji je zadatak bio pisanje velikog broja dnevnih, tjednih i mjesečnih dokumenata i izvještaja (Tkalac, 1994, 165). Koliko su administrativni poslovi bili intenzivni i naporni naglašava Josip Matasović (1923, 49) koji kaže: "Regimenti se moralo slati u tjednu 2, mjesečno 2, četverogodišnje 2, polugodišnje 2, i opet godišnje različitih posebno osim toga 37 izvještaja. A mimo svega toga, bilo je predviđeno još 35 slučajeva, kada se moralo poslati opet posebnu samu za sebe prijavu". Često su i mlade djevojke bježale od potencijalnih ženika koje su im roditelji namijenili. Poznat je slučaj Jele Varšić završio batinanjem te karantenom u Vinkovcima jer je ona, ne želeći se udati, pobjegla u Bosnu u studenom 1781. godine, a u Gundince se vratila tek u svibnju 1783. godine (Matanović, 2000, 76). Bilo je i žena koje su bježale jer su ostajale usamljene i same u kući nakon što su im muževi morali ratovati po Europi i nisu se vraćali kući i po tridesetak godina (Tkalac, 1994, 165). Jedan

¹⁶ Zapovijed za 3. ožujak 1824. i 25. veljače 1824 (2017, 77 i 79).

intrigantan slučaj bijega žene, koji opisuje strogu vojničku svakodnevicu u Granici, dogodio se također u Babinoj Gredi 1784. godine;

" (...) Kata Čobić iz Babine Grede, koja je, ne želeći se udati za mladoženju kojega su joj namijenili roditelji, od drugoga primila jabuku sa 20 krajcara, što je u ono vrijeme bio znak pristanka na brak. Premda je vjenčanje s novim mladoženjom bilo već tri put naviješteno u crkvi, tj. sve su pripreme za vjenčanje bile obavljene, Kata je netragom nestala. Na sam Badnjak, tj. šest tjedana nakon bijega, djevojka se vratila te čak došla na polnoćku. Napustivši bez dozvole prostor satnije, Kata Čobić prekršila je vojne odredbe o kretanju po Vojnoj krajini. Stoga ju je Relković morao ispitati te joj odrediti prvu kaznu. Pri ispitivanju djevojka je priznala da je pobjegla kada joj je mladoženja zbog kašnjenja na "malo vinčanje"¹⁷ opsovao dušu i pamet. Stoga ona više nije htjela poći za njega pa je pobjegla k rodbini u Piškorevce. No našli su se svjedoci koji su potvrdili da je bila s druge strane granice u selu Donja Mahala. Relković je kažnjava sa 20 udaraca bičem te je šalje pukovnijski na daljnje određivanje kazne. Pukovnijski sud Kata Čobić i njezinoj obitelji određuje kaznu karantene te im zabranjuje svaki dodir s drugim stanovnicima Babine Grede (Matanović, 2000, 74).

Bježanje se nastavilo i u 19. stoljeću, pa je sačuvan podatak da je 1827. godine iz Slavonske vojne krajine pobjeglo čak 130 ljudi. Postoje zapisani i slučajevi mladića koji su odlazili s prostora Brodske pukovnije na osmansku stranu kako bi pronašli curu za udaju. Tako su se 1820. godine tri mladića iz osmanskog sela Domaljevac, u koji su otišli kako bi pronašli svoje buduće žene, vratili u habsburške Gundince. Iako im je satnija dopustila ženidbu, nisu prošli nekažnjeno te je svaki dobio po 30 udaraca batinom jer su dezertirali izvan Vojne krajine (Matanović, 2015, 258). Jedna od mjera Habsburške Monarhije koja je trebala spriječiti velik odljev ljudi na granici s Osmanskim Carstvom bila je i mjera uhođenja odnosno špijuniranja. Tako su se susjedi međusobno izdavali i javljali satnijskim vlastima aktualnosti oko potencijalnog bijega, a svaka dojava bi se nagrađivala (Tkalac, 1994, 165-166). Još jedna od mjera sprečavanja dezertiranja bila je i fizička kazna pa je krajišnik uhvaćen u prelasku bio kažnjen s 30 udaraca batinom. Kada se bjegunci ne bi vratili u roku od godine dana i šest tjedana, njihova kuća se prodavala u korist pukovnije, a zemlja dijelila suseljanima. Iz tog razloga, čest je bio slučaj da se kuće nisu praznile u potpunosti nego su ostavljali po nekoliko članova među kojima je makar jedan bio sposoban za obavljanje vojne službe (Tkalac, 1994, 168; Matanović, 2000, 77-78). Osim dinamičnih migracijskih tokova između osmanske i habsburške strane, proces naseljavanja i iseljavanja odvijao se i na granici civilnog i vojnog dijela Slavonije te na granici Slavonije i Hrvatske koje su bile razdvojene, budući da je državna vlast odbijala pripojenje oslobođene Slavonije Hrvatskoj, ostavivši je pod vlašću Ugarske, a dio izdvojivši u posebnu graničarsku upravu (Gulin Zrnić, 2000, 10-13). Tako se zbog novina u Granici dio stanovništva preseljava u njen civilni dio, a u Slavoniju se pak doseljavaju

¹⁷ Priprava za brak.

stanovnici iz Ugarske koji se u gradovima počinju bavi obrtom, a u vojnom dijelu Slavonije postaju visoki vojni časnici. U doseljenike spadaju i Židovi te *Cigani* koji prema Tkalcu na europski kontinent dolaze s Osmanlijama (Tkalac, 1994, 152).

U ratu za oslobođenje od osmanske vladavine, kraj 17. stoljeća donio je nestanak mnogih sela i naselja¹⁸ te vidan gubitak stanovništva Granice. Tako Roksandić (2007, 64) smatra da je "naseljenost bila vrlo niska i nepostojana", a Kaser (1997b, 43) opisuje Krajinu kao prostor u kojemu su "visok mortalitet, slab natalitet i kratak životni vijek bili karakteristični"¹⁹. Ipak, kroz cijelo 18. stoljeće bilježi se proces repopulacije te "načelne tendencije prirasta" (Kaser, 1997b, 45). Tako je već na samom početku 18. stoljeća brodska matična knjiga bilježila u gradu oko 220 obitelji, u popisu iz 1730. godine već 250, a u onome iz 1760. godine 325 kuća i preko 1000 stanovnika (Pavičić, 1994, 262). Svakako, i dalje se radilo o prostoru koji je karakterizirala loša naseljenost i poluprazni prostori.²⁰ Tome u prilog ide i jedan događaj iz 1754. godine kada je skupina od 85 obitelji iz Osmanskog Carstva preselila na područje Karlovačke krajine, ali je iz prenaseljene Karlovačke krajine morala dalje emigrirati u još uvijek relativno pustu Slavonsku krajinu (Kaser, 1997b, 44). Lošoj naseljenosti prethodilo je nekoliko uzroka. Pismo cara Leopolda I. iz 1697. godine svjedok je nasilja carskih vojnih časnika i ratnih povjerenika prema stanovništvu, zbog čega se, prema nekim podacima, iselilo više od 3000 stanovnika (Gulin Zrnić, 2000, 172-173). Mažuran (2005, 40-41) bilježi podatak da je broj stanovnika u Slavoniji na kraju 17. stoljeća bio i do 80% manji u odnosu na broj stanovnika prije rata, za vrijeme osmanske vladavine. Predratni Brod od tri do pet tisuća stanovnika tada je spao na 600-800 ljudi (Kaser, 1997a, 220). I habsburški dvorski dužnosnik Friedrich Wilhelm von Taube (2012, 53) piše kako je broj stanovnika malen "za tako veliku i plodnu zemlju, koja bi mogla prehranjivati 1 milijun marljivih i radišnih stanovnika, pa čak lako i dva milijuna". Slab prirodni prirast stanovništva pridonosio je lošoj naseljenosti. O tome govore podaci iz **Tablice 3.** koji prikazuju razvoj pučanstva Slavonske vojne krajine do 1857. godine (Matanović, 2008, 134);

GODINA	STANOVNIŠTVO
1776.	174.985
1782.	171.050

¹⁸ Selo Sveti Ilija je postojalo na mjestu današnjih Vinkovaca prije okupacije Osmanlija. Nakon pada pod osmansku vlast, ono se više ne spominje, pa se ne zna što se dogodilo s njim i njegovim stanovnicima. Pretpostavlja se da su stanovnici napustili mjesto, a da su novi doseljenici podigli novo selo na istom mjestu pod novim imenom – Vinkovci (Marković, 2003, 36).

¹⁹ Kaser (1997a, 221) ističe kako je Slavonija u tom periodu većim dijelom bila nenaseljena.

²⁰ Pa i sredinom 18. stoljeća, iz kanonske vizitacije biskupa Aleksandra Fonyia 1745. godine, zapisano je za područje Bošnjaka i Županje da su putevi gotovo neprohodni, a površine podložne stalnim poplavama te da ima jako malo usjeva (Sršan, 2006, 455-459).

1802.	173.852
1809.	186.640
1812.	193.463
1813.	196.285
1815.	194.012
1825.	206.423
1831.	204.538
1857.	204.192

Osim slabog prirodnog prirasta stanovništva, vidljiv je u nekim periodima (osamdesete godine 18. stoljeća) i prirodni pad stanovništva. Tome se može pripisati pojava groznice koja je harala dječjom populacijom (Matanović, 2008, 140). Prema Kaseru (1997b, 49) pad stanovništva bilježi se više puta tijekom 18. stoljeća, a uzrok su bili ratni pohodi krajišnika koji su doveli su do ponovnog zaustavljanja porasta pučanstva. Naime, borbe krajišnika "imale su za posljedicu gubitak brojnih ljudskih života", a razdoblje od 1756. do 1814. godine bilježi mnoge ratne pohode (Kaser, 1997b, 45).²¹ Nadalje, i nepovoljna hidromorfološka obilježja zasigurno su utjecala na slabo naseljavanje. Naime, nizina Save u brodskoj Posavini vjerojatno nije bila najpoželjnije odredište stalnih migracija. "(...) ta rijeka sa slavonske strane svake godine plavi upravo nevjerojatne površine" (Roksandić, 2007, 70). Martinović (1994, 23) također opisuje zbilju broskog stanovništva sedamdesetih godina 18. stoljeća:

"Dönhof je još kao kapetan gledao bijedu i nevolju, koju je narod trpio usljed poplave Save. Nisu smjeli sijati zimskih usjeva, a s proljeća su morali bježati s blagom u gore. Brđanska rečenica: "Kad Posavce Sava topi, onda na brdu žito rodi", često se opetovala."

Prema tome, velik je dio brodske Posavine bio nekultiviran pa su se preseljenja stanovništva vršila zbog potrage za pristupačnijim mjestom na kojemu je bilo lakše obrađivati zemlju i privređivati za obitelj. Zbog toga ne čudi podatak kako su se pojedina sela, kao što je slučaj mjesta Svilaj, u cijelosti preseljavala zbog obrane od poplave (Zirdum, 2001, 200). Po narodnoj predaji, sličan premještaj sela dogodio se i Babinoj Gredi. O tome govori Mijat Stojanović, slavonski učitelj i pedagog, čiji se memoarski zapisi i danas čuvaju, a koji nam kroz razne priče iz života pradjeda, djeda, oca i sebe opisuje slavonsku onodobnu zbilju. Tako Stojanović pamti priče svoga djeda, rođenog početkom 18. stoljeća, o plavljenju rijeke Save. Sava je tada uzastopce plavila i naselje tzv. "staru Babinu Gredu" odnosno Selište koje je nastalo neplanski, "bez ikakva reda pa je voda iz riječnog korita znala prijeći preko obale i potopiti nizine" (Horvat,

²¹ Krajišnici tako ratuju u Sedmogodišnjem ratu (1756.-1763.), Bavarskom nasljednom ratu (1778/79.), u Austrijsko-turskom ratu (1788.-1791.) te u ratovima protiv Francuske 1792.-1797., 1799., 1800., 1805., 1809., 1812.-1814. (Kaser, 1997b, 45).

2000, 22-28), poslije izгона Osmanlija iz Slavonije. Jednom je prilikom gotovo cijelo naselje bilo poplavljeno, pa se stanovništvo uplašilo za vlastitu egzistenciju te je odlučilo sa svom stokom preseliti tri kilometra prema sjeveru. Privremeno su se zadržali na lijevoj strani Berave koja je bila suha. To je bilo mjesto pod nazivom Beravačka Greda, vlasništvo babe Kede. Ona je tu imala svoj voćnjak, livadu, pčelinjak i stan. Kako se narod počeo sve više nastanjivati na zemljištu babe Kede, tako se i selo počelo širiti na tom mjestu. I tako je, prema predaji, nastala Babina Greda kakvu poznajemo danas (Tkalac, 1994, 26-27). Poplave su bile gotovo normalna pojava. Tako je ostao sačuvan izvještaj iz 1714. godine u kojemu se spominju sela broskog Posavlja koja su sva do jednog poplavljena, a u Sredancima " (...) već tri godine nisu mogli sijati niti jednu drugu kulturu osim kukuruza..." (Matanović, 2008, 77). "Međutim, u to su doba krajišnici bili najizravnije u vezi s rijekom Savom, kao žitelji njezina priobalja, te kao ljudi čiji opstanak ovisi o ćudljivostima te rijeke te kao krajišnici, habsburški podanici, koji na mnogo načina čine i održavaju krajinu prema Osmanskom Carstvu (Roksandić, 2007, 70).

Vidljivo je, dakle, da je period od kraja 17. do kraja 18. stoljeća bio vrlo dinamičan, te da su migracijski procesi bili gotovo svakodnevna pojava. Tako se selilo iz područja Habsburške Monarhije u područje Osmanskog Carstva, ali i obratno. Selila su se i cijela mjesta unutar Habsburške Monarhije tražeći povoljnije geografske uvjete za razvoj pojedinih naselja. Nadalje, proces naseljavanja i iseljavanja odvijao se i na granici civilnog i vojnog dijela Slavonije te na granici Slavonije i Hrvatske. Zbog toga možemo zaključiti ovo poglavlje s mišlju da je moguće kako su se ondašnji stanovnici nabrojenih područja vodili krilaticom "Gdje mi je dobro, onda mi je domovina!" odnosno "Ubi bene, ibi patri" (Zidrum, 2002, 164) te da su se često selili tražeći pogodnije mjesto za život i naseljavanje.

6.1. Trgovina i kontakti stanovništva lijeve i desne obale Save

Iako je formalno rijeka Sava u prošlosti predstavljala među i kreirala granicu, u praksi života ljudi uvidjelo se da se radi o dinamičnom i fluidnom fenomenu u kojem se komunikacija lijeve i desne obale rijeke odvijala gotovo svakodnevno. Ponajviše se to osjetilo u trgovini. Bez obzira na to što su postojala ograničenja i poteškoće, trgovački put iz Bosne do Broda na Savi i Brodske pukovnije "bio je jedan od najvažnijih trgovačkih putova koji je spajao Osmansko Carstvo s civilnom Slavonijom – Provincijalom i Ugarskom" (Matanović, 2000, 96). Većina trgovine išla je preko Broda na Savi jer je tamo postojao jedini kontumac, "jedino mjesto u kojem se mogla provesti karantena ljudi, stoke i robe" (Matanović, 2002c, 98) u Brodskoj pukovniji. Iako je brodski kontumac djelomično započeo svoj rad još tridesetih godina 18.

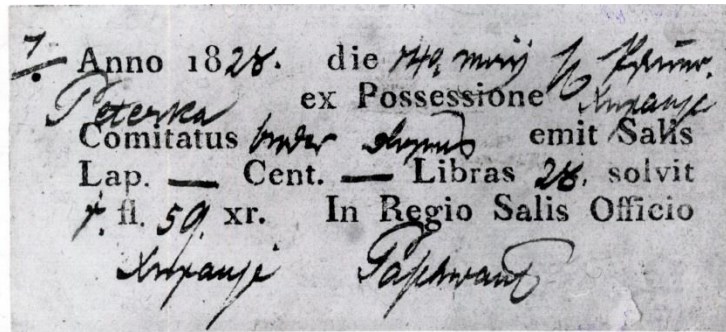
stoljeća, 1743. godine kontumac je formalno započeo s radom (Kljajić, 2001, 357). Trgovina s osmanskim Bosnom održavala se u raštelima sa skelom preko Save jer je u karanteni u kontumacima trebalo čekati i do 40 dana. Dvije "stranke" koje su sudjelovale u razmjeni proizvoda nisu se direktno dodirivale jer se uvijek prakticirala udaljenost od četiri do pet koraka kada se moglo običnim govorom sporazumjeti. Između stranki nalazio se dezinfektor, osoba koja je imala zadatak spriječiti fizički dodir između dvije stranke. Njegova uloga bila je i primanje novaca koji bi se prije preuzimanja dezinficirao s octom (Tkalac, 1994, 111). Životinje i proizvodi životinjskog podrijetla bili su najčešća roba s kojom se trgovalo i koja je činila glavninu uvoza iz osmanske Bosne (Matanović, 2002c, 98 prema Buczynski, 1997, 43).

"Potvrdu tome možemo naći i u popisu robe koja je vojne godine 1804. preko Broda uvezena u Vojnu krajinu. Tako je uvezeno: 4.108 komada govedih koža, dvije konjske kože, 217 vučjih koža, 2.801 jazavčeva koža, 40 koža divokoze, 67.448 ovčjih i kozjih koža, 2.801 jazavčeva koža, 40 koža divokoze, 67.448 ovčjih i kozjih koža, 124 vidrine kože, 34 kunine kože, tri tvorove kože, 7 zečjih koža, 271.944 korpi, 6 targuča (bisaga, torbi koje se vješaju o sedlo), 2.050 svežnjeva dlake, 1.302 para obuće, 287 funti predene svile, 22 funte pamuka, 584 funte pamučnog konca, 19.776 funti ovčje vune, 1.884 funte kozje dlake, 108 repova lisice i kune, 3.207 remenarskih proizvoda, 13.316 drvenih predmeta, 7 funti keramičkih lonaca za lule, 148 funti duhana, 23.443 funte žutog varka (auripigmenata), 238 funti crnih gloginja, 114 funti šiške (šišarki), 294 funte loja, 40 funti sapuna, 420 funti riže, 416 funti luka, 12 centi slanine, 150 lubenica, 27.550 komada rakova, 178 kornjača, 28 centi ribe, 30 srna, 39 komada peradi, 105 janjadi, 625 ovaca i koza, 23 teleta, 732 goveda, 63 konja i 642 svinje" (Matanović, 2002c, 98).

Ipak, najviše se u Brodsku pukovniciju (iako podaci za ovu istaknutu godinu to ne potvrđuju) uvozila svinja. Uvezene svinje išle su na đakovački, osječki ili požeški sajam, a preko toga na ugarsko tržište (Matanović, 2008, 99). U Bosni su se kupovale sitne i mlade svinje koje su se prodajom dohranjivale žirom u krajiškim šumama u pukovnici. "Dohrana svinja za tržište, tzv. "žirovanje", predstavljala je jednu od rijetkih mogućnosti da krajišnici u Vojnoj krajini zarade gotovi novac kojeg je vladala stalna nestašica" (Matanović, 2002c, 100). Osim legalne trgovine, već smo natuknuli da je na prostoru Brodske pukovnije došlo i do pojave krijumčarenja robe. Tako se krijumčarila kava, šećer, duhan, noževi, oružje, torbe, opanci, narukvice, pojasi, razne tkanine i sol (Tkalac, 1994, 111). Sol je bio proizvod koji se najviše krijumčario. Trgovina solju bila je strogo zabranjena jer se krijumčarenjem soli narušavao državni monopol na prodaju. Zbog toga je ovakav prijestup bio jedan od težih i strogo se kažnjavao. Tako je u Brodskoj pukovnici kazna za krijumčarenje soli znala dosezati i do 20 godina zatvora u podrumima tvrđave Brod (Matanović, 2015, 255). Često su krijumčari soli dobivali epitet *solari* (Tkalac, 1994, 111). Zapovijedi za 6. babogredsku satnicu od 23. lipnja 1824. bilježe:

"Soll Kupovanje iz Turske jest oshtro zabranito, i dosada sa mallom Kashtigom jesu ovi kojisu ufatiti kashtigovany, alli od sad ochese za takovu Fallinku koji samo 20 St[ara] Solli Turske kupi kroz 300 Momaka kroz Schibe a za vishje i na Rabotu na vishje Wrime odpravit bitti hoche,

daklem svakise ospomina, dase csuvati imade, Dogadjaj more svaky znati i csuti, daje ovi Dahna iz Sikirevcza jeda[n] kojije 20 St. Turske Solli kupio, kroz 300 momaka kroz Schibe ishao jest" (Zapovidi, 2017, 120).

Faksimil – potvrda o kupnji soli iz Solarskoga ureda u Županji iz 1828. g. iz Povijesne zbirke Muzeja u Županji

Jedna od strategija kojom se pokušao iskorijeniti ovaj način kupovine soli bilo je vizitiranje krajiških kuća. Oficiri su prilikom obilaska domova kontrolirali količinu soli koju je pojedina kuća posjedovala. Ako se utvrdilo da je krajišnik u svom domu posjedovao više soli nego što je mogao kupiti u trgovini ili solarskom uredu, slijedila je kazna za starješinu, odnosno domaćina kuće. On je bio osuđen na određen broj batina, a vijest o kažnjavanju je bila čitana u satnijama (Matanović, 2015, 256). "Zbog kupovanja turske Solly jest visoka Appelaczia sudilla, da Anton Franich 10 puta, Joso Rakittich 6 puta gore i dolle kroz 300 Momaka kroz Schibe, Marko Deanovich na 6 Misezzi na Rabotu u Gvozdju Kashtigovatise imadu" (Matanović, 2015, 256).²²

S druge strane, stanovnici Vojne krajine svoje su proizvode plasirali izvan granica, pa tako i u Bosnu. Iako postoji manjak kvantitativnih podataka, pretpostavlja se da je u Bosni traženi uvozni proizvod bio med jer ga je muslimansko stanovništvo najčešće koristilo kao zaslađivač. Glavni izvozni proizvod najvjerojatnije su bile žitarice, prvenstveno kukuruz. Budući da se smatralo kako se žitaricama ne može prenijeti kuga ili druga vrsta zaraze, trgovina žitaricama bila je dosta jednostavna. Tako se nije trgovalo samo preko kontumaca Brod već i na skelama diljem granice. Jasno je, dakle, da je granica između Osmanskog i Habsburškog Carstva bila sve samo ne zatvorena te da "konstantna interakcija implicira snažnu nacionalnu, ekonomsku, kulturnu i obiteljsku povezanost pučanstva Brodske pukovnije i Gradačačke nahije (...)" (Matanović, 2002c, 100-108). Trgovina s Osmanlijama u vrijeme mira bila je vrlo živa i učestala. Ipak, znalo je doći i do raznih zaraza pa bi se tada redovna trgovina ukidala. Tako se

²² Zapovijed za 30. lipnja 1826.

g. 1827. u Bosni pojavila bolest pa Babogredska satnija upozorava da "tko bi se u najmanjoj trgovini s Turskom uhvatio, bit će kažnjen 20 godina na rabotu" (Tkalac, 1994, 111).

6.2. Sanitarni kordon na Savi i zdravstvo u Brodskoj pukovnji

Svakodnevni život u 18. stoljeću neizostavno je bio vezan uz rijeku Savu počevši od političkog, trgovačkog pa sve do ekonomskog, kulturnog, kriminalnog segmenta, i tako dalje, bez obzira na granicu koju je rijeka tada predstavljala (Matanović, 2015, 251). I šire gledajući, rijeke su tada predstavljale i danas predstavljaju "vrstu dinamičnog hibridnog krajolika u kojima dolazi do nerazmrsivog isprepletanja prirodnih i sociokulturnih fenomena" (Petrić, 2015, 261). Zbog toga je bilo za pretpostaviti, kao što je već u tekstu i spomenuto, da je bez obzira na različite političke strukture s lijeve i desne obale Save, komunikacija među stanovništvom i veza među pojedincima bila svakodnevna pojava. Osim distinktivnih političkih struja, veliku prepreku u komunikaciji obala činio je i sanitarni kordon na Savi koji je predstavljao veliku instituciju koja se gradila godinama i činila "zaštitn[i] zdravstven[i] pojas koji se protezao uz granicu s Osmanskim Carstvom" (Skenderović, 2015, 313). Zbog velikih epidemija kuge krajem 17. stoljeća i početkom 18. stoljeća, 1720-ih formirane su sanitarne komisije diljem Monarhije koje su djelovale privremeno u borbi protiv epidemija. Karlo VI. je svojim *Pestpatentom* iz 1728. godine omogućio provedbu i kreiranje stalnog Sanitarnog kordona koji se održao sve do ukidanja Vojne krajine 1871. godine, rekavši: "Nasuprot turskim područjima treba zbog neposredne opasnosti od zaraznih bolesti urediti stalnu protuobranu podešenu prema težini okolnosti" (Matanović, 2008, 181). Pojava sanitarnog kordona svakako je bila pokazatelj kako se svijest stanovnika o zdravlju i zaštiti počela rađati već u prvoj polovici 18. stoljeća. Tome su prethodile velike epidemije kuge u Srbiji i Bosni koje su stvarale veliku zdravstvenu prijetnju Slavoniji i Srijemu. Tako se 1729. godine u Bosni pojavila epidemija kuge koja je trajala sve do 1732. godine, a prema nekim povijesnim izvorima u Bosni je tada umrlo gotovo 20 tisuća ljudi (Skenderović, 2015, 316 prema Malcom, 1995, 117). Važnost kordona izašla je na vidjelo vrlo rano jer kuga iz Bosne tridesetih godina nije uspjela prijeći Savu pa su od nje ostale sačuvane i Slavonija i Habsburška Monarhija. Dodatna mjera protiv kuge bila je i dolazak liječnika iz Beča u Vojnu krajinu. Početkom 18. stoljeća nedostajao je velik broj liječnika na ovom području (Pšihistal, 2000). Budući da je važnost brodske karantene za područje čitave Monarhije bila od iznimne važnosti, brodski liječnici su se posebno cijenili i zbog toga visoko kotirali u tadašnjem društvu (Pšihistal, 2000, 324). Tako 1731. godine u Brod na Savu dolazi

doktor Josip Wagner kao prvi fakultetsko obrazovani liječnik u tom gradu. Nakon epidemije 1729. godine, strah od kuge i dalje nije jenjavao budući da su iz Srbije i Bosne prijetile nove opasne zaraze. Godine 1737. pojavila se nova epidemija kuge koja je Slavoniju zahvatila 1739. godine.

"Premda je u Srijemu i Slavoniji tada umrlo nekoliko tisuća ljudi, uspjesi obrane od kuge u tom naletu epidemije vidljivi su po tome što je ipak zaustavljena na slavonskom području i nije se nastavila širiti prema Hrvatskoj niti prema unutrašnjosti Habsburške Monarhije. I u samoj Slavoniji mnoga su mjesta ostala pošteđena, među kojima i sam Brod na Savi" (Pšihistal, 2000, 317).

Već šezdesetih godina iz Bosne i Srbije dolazi nova opasnost, koja nije zahvatila slavonsko stanovništvo, kao ni kuga 1781. godine koja je harala do 1785. godine. Iako se ni ta kuga, bez obzira na to što je uspjela ubiti preko 100 000 stanovnika Bosne, nije znatno proširila u Slavoniji, uspjela je zahvatiti područje Županje. Posljednja velika kuga u 18. stoljeću dogodila se 1795. godine u Srijemu, ali se također zahvaljujući kordonskim mjerama zaštite, nije proširila u Slavoniju. I na početku 19. stoljeća kuga se povremeno javljala u Slavoniji te se 1816. spominje kao zadnja godina u kojoj je kuga harala na lijevoj obali rijeke Save. Prorjeđivanje pojava epidemija kuge svakako se veže uz dodatne napore uređivanja sanitarnog kordona. Tako je 1785. provedena reforma liječnika Adama Chenota, poznata kao "Chenotov patent", a car Franjo I. 1807. godine donosi Zakon o granici kojim se također modernizirao sustav obrane od zaraze. Iako je epidemija kuge predstavljala sve manju opasnost, na početku 19. stoljeća novi strah unijela je epidemija kolere koja se tridesetih godina proširila i u Slavoniji. Tako je sustav sanitarnog kordona prolongiran te je u potpunosti ukinut 1871. godine kada se ukida i jedinstvena politička tvorevina – Vojna krajina. Gotovo 150 godina postojanja sanitarnog kordona, što privremenog što stalnog, pokazuje duh onoga vremena u kojemu strah od epidemija i zaraza nije bio bezazlen i kratkotrajan (Pšihistal, 2000, 319-321). Ipak, upravo je Sava činila u većini slučajeva dobru prirodnu prepreku koja je više puta spriječila neposredno prodiranje kuge na prostor Slavonije (Tkalac, 1994, 128). Prelasci preko rijeke Save zbog svega navedenog nisu bili jednostavni, a otegotna okolnost bila je karantena zbog koje su se putovanja znala prolongirati. Međutim, ljudi su i dalje putovali i prelazili granice iz više razloga. Oni koji su karantene pokušali ilegalno zaobići bili su strogo kažnjavani. Tako su uzduž kordona na Savi bila podignuta vješala koja su upozoravala potencijalne prekršitelje kako bih ih mogla stići smrtna kazna ako bi ilegalno prelazili kordon (Skenderović, 2015, 321). U 19. stoljeću ilegalni prelasci više nisu predstavljali smrtnu kaznu, ali je prijetila kazna zatvora i do 20 godina. Da se radilo o strogim mjerama predostrožnosti govori i podatak iz brodske Kronike kada je mladić iz Bosne prešao u samostan u Brodu. Nakon dojave, dužnosnici karantene su brzo stigli s

vojnici i počeli tragati za mladićem koji se skrivao u samostanu. Nakon pronalaska, mladić je bio odveden u karantenu, a samostan i crkva bili su zatvoreni dok se provodilo "dimno raskušivanje". Tako je samostan zbog pojedinačnog incidenta pod karantenom u izolaciji bio puna 42 dana (Skenderović, 2015, 322). Slično se događalo i u Babogredskoj satniji kada bi stranac uhvaćen bez putovnice direktno bivao slan u zatvor (Tkalac, 1994. 127). Iz jedne Zapovijedi (Martinović, 1912, 53) saznajemo da su stanovnici kod pojave "kužnih bolesti" dobivali naredbu za korištenje octa pri pranju ruku i lica, a sobe u kući su se kadile smrekom. Iz Zapovijedi od 19. ožujka 1806. godine saznajemo da se u Brodskoj pukovnji pojavila određena (neznana) bolest. Zbog toga vojne vlasti u šest točaka donose naputke o zdravstvenoj prevenciji. Tako su bolesnici morali paziti na prehranu i čistoću. Drugo, sobe su se morale čistiti te se u njima nije smjelo sušiti odijelo. Također, sobe se nisu smjele puno grijati, a kruh se nije smio peći u prostoriji u kojoj se obitavalo. Posljednje, sobe su se redovito morale zračiti i smrekom kaditi tri puta na dan (Martinović, 1912, 53). Generalno, zdravstvene prilike u Vojnoj krajini u tom su periodu bile su tek u povojima. Još u Satiru M.A. Relković kudi svoje Slavonce zbog nemarnosti za vlastito zdravlje. Satir poučava Slavonca o tome da je dužnost napraviti određene promjene kada bi unutar obitelji došlo do bolesti. Između ostalog, krajišnik je sada trebao, kako navodi Relković, brinuti da je bolesnik u čistoj i toploj prostoriji gdje ne puše, što do sada nije bila praksa (Reljković, 1994, 90). Za nešto kasniji period o nemarnosti o zdravstvenoj skrbi svjedoče i podaci iz Babogredskih zapovijedi u kojima se učestalo vrši opomena nad graničarima o nužnosti odlaska kod doktora u slučaju bolesti;

"Mlogo bolesna Svita imade, pak nesamo da je svaki Gazda duxan Felchera²³ Bolesniku zvaty, nego i one Medeczine koje Felcher za dobro najde primity duxan jest"²⁴;

Svaky kojise razbolli billo mushko illi xensko imadese takia kod Felchera javity, jer gdise Smert trefi, a Felchera Gazda nije zvao, oche oshtro Kastigovan bitti".²⁵

Bilježi se nesretan slučaj od 7. travnja 1824. godine. Naime, doktor u Babinoj Gredi se žalio kako nema pacijenata i da ga nitko ne posjećuje. Tako se zbio i koban slučaj u kojemu je život izgubio mladić kojeg ukućani nisu odveli doktoru niti prijavili njegovu bolest. S druge strane, postojale su razne varijante alternativne medicine koje su pojedini stanovnici znali prakticirati, a koje je satnija strogo branila. Niska razina vjerske prosvijećenosti, praznovjerje i vraćanje bili su sastavni dio života Brodske pukovnije.²⁶ Tako zapovijed iz 1765. godine za Babogredsku

²³ doktor

²⁴ Zapovijed za 23. travnja 1823. (2017, 22).

²⁵ Zapovijed za 9. travnja 1823. (2017, 21).

²⁶ Dvorski dužnosnik Franz Stefan Engel ovako pise 1786. godine o ljudima u Slavoniji i Srijemu: "U ono vreme su Slavonci, pokazivali, da tako kažemo, vrline i poroke jednoga sirovog naroda: poštenje, gostoljubivost, spremnost

satniju najstrože brani "čaranje i vještačluk" (Martinović, 1912, 26-31). I nešto kasnije, Babogredska satnija izvještava svoje stanovnike da se u jednoj satniji dogodila smrt žene jer ju je liječila druga žena "koja joj je falične i škodljive likove davala" (Tkalac, 1994, 125). Kao kazna, slijedila je batina kroz šibe. "Dajese na znanje daje takova Xena kojaje licsilla kod Regimente oshtro kashtigovana, daklem Compagnie imadu na takove Dogadjaje gledati, i akose gdi ositi, da tko drugog Likova osim Felchera potribuje, imadese Regimenta objaviti, dase sa Regimentskom Kashtigom kashtigovati more".²⁷ U 18. stoljeću u Vojnoj krajini nije bilo puno stručnih liječnika, a njihova glavna uloga bila je liječenje vojnika i službenika, dok je liječenje pučanstva bilo sporedno. Ipak, početkom 19. stoljeća znatno se poboljšava naobrazba liječnika i zdravstvo općenito. Vojnici su često morali odlaziti kod doktora na preglede i uzimati propisane lijekove. Osim graničara i pučanstvo je bilo obavezno odlaziti. Budući da je pučanstvo odlaske kod liječnika moralo plaćati ("Svi oni koji su felčeru Švarcu za likove dužni imadu takia (odmah) novce propisano platiti") (Tkalac, 1994, 124). Moguće je da je i to jedan od uzroka neodlaska stanovništva kod liječnika.²⁸ Osim poboljšanja zdravstvenog stanja stanovnika, radilo se i na poboljšanju životnih uvjeta i mjera kojima su se trebale spriječiti pojave novih bolesti (Tkalac, 1994, 125). Tako se od stanovnika tražilo redovito kuhanje hrane te prozračivanje i čišćenje prostorija. Pukovnija je često upozoravala kako dvorišta, dimnjaci i kuće moraju biti dobro očišćeni. Osim toga, bilo je potrebno odmah iz jutra prozore držati otvorene, "daklemse svakom najoshtrie priporucsue da Csistochu nezaboravi jer kod kogabise najmanje necsistoche nashlo hoche nemillo kastigan bitty".²⁹ Satnija je opominjala stanovništvo i davala uputstva kada se u kući dogodi smrtni slučaj. Naravno, zbog mogućnosti zaraza, naglašavala se važnost polaganja mrtvaca u sobu ili zgradu u kojoj nitko nije boravio.³⁰ Mrtvac nije smio ležati više od 48 sati niti biti pokopan bez pregleda liječnika koji je ujedno izdavao i ceduljice s kojima se odobravalo sahranjivanje.³¹ Nadalje, zaštita djece vršila se preventivnim cijepljenjem protiv crnih boginja (kozjača) svake godine od 1805. Kako se bolest ne bi širila po pukovniji, svaka kuća koja bi imala člana zaraženog boginjama morala je ostalom stanovništvu signalizirati opasnost tako da je na vanjskoj strani zida kuće bila obješena ploča s natpisom – "U ovoj kući jesu naravske kozjače". Vojne vlasti brinule su i o primaljama za koje Tkalac

na uzajamno pomaganje, telesnu snagu, neustrašivost i ratnički duh na jednoj strani; a na drugoj najdublje neznanje (..), vraćanje, gatanje, pijanstvo, zaziranje od rada, sklonost da svoje susede uznemiruju i pljačkaju" (Engel, 1971, 509).

²⁷ Zapovijed za 14. svibnja 1823. (2017, 26).

²⁸ Matasović (1932, 63) piše da je Josip II. pokušao uvesti besplatno liječenje siromaha.

²⁹ Zapovijed za 29. travnja 1823. (2017, 19).

³⁰ Zapovijed za 26. studeni 1823. (2017, 62).

³¹ Zapovijed za 4. veljače 1824. (1991, 6).

(1994, 125-129) napominje da su postojale već 1776. godine. Tako nam Zapovijed od 4. lipnja 1823. godine govori da se dotična Terezija Krampholz obrazovala u Pešti, a nakon nauke došla je u Babinu Gredu pomagati roditeljama. Tečajevi za primalje provodili su se u Vinkovcima sa ženama koje je satnija odredila kao potencijalne primalje. Ako bi se koja kuća oglušila pozvati primalju prilikom poroda, kućni starješina plaćao je satniji novčanu kaznu. Kako bi pukovnija bila sigurna da stanovnici svoje domove čiste, zrače, ali i prijavljuju bolesnike, oficiri su imali dužnost dva puta tjedno vizitirati kuće i davati izvještaje o stanju u njima.³² Satnija se brinula i za svoje vojne invalide kojima je odobravala liječenje u toplicama. Vojnici su odlazili u satnijsko zapovjedništvo gdje bi im liječnik postavio dijagnozu, "dase more kod Compagnie kroz Felchera njegova Falinka illi Bollest vizitirati"³³ i odobravao ili odbijao liječenje u ilidži³⁴. Ratni vojni invalidi iz Babine Grede odlazili su na liječenje u Daruvar i Topusko (Tkalac, 1994, 129).

Slika 2. – Natpisna ploča Sedme brodske pukovnije i Babogredske satnije iz 18. stoljeća – stalni postav Muzeja u Županji

7. Privatna sfera kulturnog stanovanja: život u kući

Iz vremena osmanske vlasti teško je pronaći opis kuće i naselja u Granici. Za Provincijal postoji nešto više podataka, ali se i dalje radi o rijetko sačuvanim povijesnim izvorima. Tako je sačuvan opis kuće jednog seoskog slavonskog kneza iz 1640. godine koji je zabilježen u vizitaciji Pavla Rovinjanina. Značajno je da se radilo o trošnoj drvenoj kućici sa zajedničkim ulazom za stoku i ljude te s dvije prostorije od kojih je jedna namijenjena za stanovanje, a druga je bila staja (Španiček, 1995, 26 prema Smičiklas, 1891, 25). Na samom kraju 17. stoljeća, u carskom zapisu komisije koja je nakon oslobođanja Osijeka vršila reviziju, ostao je zabilježen

³² Zapovijed za 4. veljače 1824. (1991, 6).

³³ Zapovijed 14. travnja 1824. (2017, 88).

³⁴ Toplice, turcizam.

podatak da su osmanske kuće u Osijeku bile drvene, skeletne konstrukcije od stupaca i pletera, omazane blatom (Bösendorfer, 1950).³⁵ Rukopis Petra Bakića iz 1719. godine donosi detaljan opis kuće koja se odnosila na prostor Đakovštine:

"Kuće po selima bile su od drveta, pokrivene daskom ili slamom, s malim prozorima, koji su više služili za puškarnice nego za dovod svjetla. Kuće najčešće imaju tri prostorije; jedna velika soba u kojoj je velika zidana peć, služila je za stanovanje ukućana; u drugoj manjoj prostoriji bez tavana nalazi se ognjište za kuhanje i pečenje jela, s otvorenim ispustom na krovu za dim i u toj prostoriji suši se meso i slanina. U trećoj prostoriji spava kućegospodar ili razni gosti, a ponekad i svećenik, te državni službenici koje bi zatekla noć u selu. Svaki bračni par ima po jedan krevet, te nekoliko manjih i većih škrinja za spremanje posteljine i odjeće. Djeca spavaju u kolijevkama i manjim krevetićima. Na sredini sobe je veliki stol za kojim jednu odrasli ukućani, a oko stola su klupe za sjedenje, kao i oko peći. Djeca jedu na zemlji ili uz niske male stolove" (Španiček, 1995 prema Romić, 1975).

Nakon odlaska Osmanlija, stanovnici u Granici žive u *pleterušama*, nastambama koje su građene od drveta sa stijenama od pletera, omazane zemljom te pokrivene trskom, šašom ili slamom. Pleteruše su nešto kasnije zamijenile *brvnare*. "Njihove su stijene od brvana i debelo mazom omazane. Imaju strop od kalanih dasaka i krov od daščica, ali su bez dimnjaka" (Jarić, 2007, 78). Na početku su se nastambe sastojale od jedne prostorije. Glavna građa za nastambe bilo je drvo koje je bilo besplatno te kojeg je bilo "dovoljno i naizbir". Tada su kuće bile građene široko i raštrkano po poljima i šumama, bez formiranih ulica u malim naseljima u kojima je stanovništvo bilo prepušteno samome sebi. Jednostavne kućice nalazile su se na povišenim terenima, a većina zemljišta bila je niska i močvarna. "Seoske kuće stajale su rasijane širom atara. Gradilo ih se na tlu (...) kamo ne dopire voda ni za najvećih poplava" (Knežević, 1990, 11). Sarti (2006, 102) donosi slikovit opis života stanovnika u raštrkanim domovima:

"Seljaci žive izolirani jedni od drugih, samo s članovima svoje obitelji i svojim životinjama; stanuju u groznim kolibama sagrađenim od blata i drva, prekrivenim slamom. Jedu neku vrstu crnog raženog kruha, zobenu palentu ili gustu juhu od graška i leće. Piju gotovo isključivo vodu ili mlijeko. Njihova odjeća svodi se na nekakvu tuniku od debelog platna, para teških cipela na vezanje i šešir od pusti. Ti ljudi se nikada ne odmaraju, rade neprestano, od jutra do mraka".³⁶

³⁵ Osmanski period vladavine svakako je utjecao na stambenu kulturu Slavonije pa je tako zanimljiv opis načina sjedenja: "Sjedismo po turski na podu nogama na križ oko stola prostrta na zemlji..." (Španiček, 1995, 26 prema Smičiklas, 1891). Nizak stol, *sinija* tipičan je osmanski stol koji se u prostoru Posavine, naročito oko Županje i Valpova zadržao sve do 20. stoljeća. Da je osmanski utjecaj bio intenzivan u puno segmenata govori i Taube u svom putopisu: "Svi su Iliri mnogo poprimili u svoje običaje, navike, način života i govor od Turaka. (...) Način gradnje u ravnici je turski. U cijelom Srijemu i jednom dijelu Slavonije još su uobičajene turske mjere. Običan narod sjedi na zemlji prekrivenih nogu te pušta rasti bradu, a da ju ne skraćuje. (...) Odjeća muškaraca je u većini mjesta napola turska, napola ugarska, dok je ženska nošnja bliža turskoj, ali nije posvuda jednaka" (Taube, 2012, 58). I Relković (1994, 22) u Satiru spominje osmanski utjecaj pa piše: kako se je turski pomišao, /u vaš jezik tako unišao, /da i sada polak Slavonije/"jok vama" jim služi misto "nije".

³⁶ I Taube (2012, 60) piše da se stanovništvo hrani uglavnom raženim ili ječmenim kruhom, prosom, kukuruzom i ponekad svinjskim mesom.

Kada je opasnost od Osmanlija počela jenjavati, ideje prosvijećenog apsolutizma dublje su prodirale u svakodnevicu slavonskog čovjeka. Terezijansko-jozefinska želja za gospodarskim i prosvjetnim uzdizanjem naroda bila je sve očiglednija. Velik zamah u pokušaju antropizacije i kultiviranja jugoistočne granice Habsburške Monarhije označio je i kraj austro-pruskih ratova 1740.-1748. i 1756.-1763. godine. Državna je vlast uvidjela da do promjena može doći jedino uz nadzor nad svojim stanovništvom, što je do tada zbog raštrkanosti bilo nemoguće. Raštrkana sela bila su problematična iz više razloga. Osim što državna vlast nije imala nadzor i što su seljaci bili prepušteni sami sebi, bez susjeda i pomoći³⁷ i što "[g]dje je tko htio, ondje si je stan gradio" (Martinović, 1994, 24), nadzor nisu imale ni svećenici pa su stanovnici umirali bez duhovnika, a mala djeca bez primanja sakramenta krštenja.³⁸ Vlast po raštrkanim selima teže je ubirala porez, a uz to je i mobilizacija i povećanje te kontrola krajišnika bila otežana (Španiček, 1995, 88). Proces grupiranja naselja uz cestu bio je usmjeren i protiv razbojništva i hajdučije.³⁹ Naime, postavljanje kuća u niz omogućilo je međusobnu kontrolu i nadziranje susjeda. Odnosno, u izoliranim kućama "zajednički nadzor i utjecaj društvene hijerarhije [je] mogao biti slabiji" (Sarti, 2006, 104) što je prema mišljenju Gulin-Zrnić (2000, 16) stvorilo osjećaj "nepovjerenja i napetosti unutar društvene zajednice", a novo oformljena sela, na novim lokacijama prouzročili su "nov[e] ili transformiran[e] obli[ke] seljačkog života i društvenosti". Još jedan argument koji je išao u prilog regulaciji sela bila je i slabija obrambena mogućnost stanovništva u raštrkanim mjestima, iako to nije bio jedan od ključnih argumenata budući da je sredinom 18. stoljeća opasnost od Osmanlija bila daleko od intenzivne (Kaser, 1997b, 58).

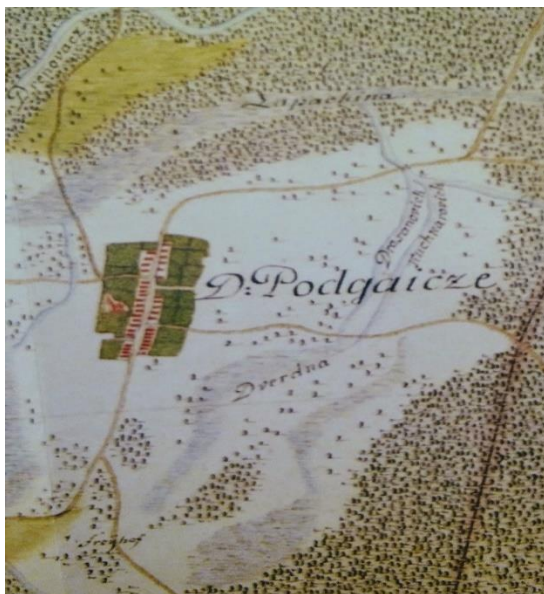
³⁷ Raffaella Sarti (2006, 104) piše kako " (...) u raštrkanim kućama [osim što] nije bilo kako gorkih sukoba među pojedinim skupinama, tako nije bilo ni međusobne pomoći tipične za seoski život u kojem su poslovi poput oranja, berbe, gradnje novih građevina bili zajednički, a ne pojedinačni ili obiteljske djelatnosti.

³⁸ Tako Matasović (1923, 55) naglašava da su u Babinoj Gredi u jednom tjednu umrla dva čovjeka i [s]ve to zbog svećenikove udaljenosti od naselja.

³⁹ Pogраниčni karakter prostora pogodovao je pljačkama, razbojništvu i hajdučiji. Tako su se hajduci u 18. stoljeću skrivali po nepreglednim slavonskim šumama jer su slavonsku zbilju u tom periodu karakterizirale razne nepogode koje su utjecale na razvoj hajdučije, a prema Roksandiću (2007, 71) ponajviše su tome pridonijele dugotrajne poplave. Osim poplava, strogi vojni život u granici, obilježen mnogim daćama i rabotama također je utjecao na pojavu razbojništva. Tako je hajdučija tridesetih godina 18. stoljeća bila posebno raširena jer su vlasti naglo povećale davanja. S uvođenjem osobnih isprava te drakonskim kaznama za prekršitelje, pokušalo se doskočiti ovom problemu koji je obilježio gotovo cijelo 18. stoljeće (Roksandić, 2007, 72), a još se sedamdesetih godina 18. stoljeća donose odluke o protjerivanju hajduka, što je dokaz dugoročnosti ovog problema (Gulin Zrnić, 2000, 13). Marija Terezija svojom je odlukom o sređivanju naselja uz glavne puteve sredinom stoljeća odigrala veliku ulogu u suzbijanju hajdučije (Gulin Zrnić, 2000,13). Dokaz da je hajdučija posredno utjecala na sređivanja cesta, govori i podatak da se u izvješću grofa Carla Caraffe iz 1702. godine za mjesto Rajevo Selo naglašava da je "pravo razbojničko gnijezdo" (Mažuran, 1989,150), a sedamdeset godina kasnije, u rukopisu vojnokrajiškog činovnika Franza Stefana Engela iz 1786. godine, Rajevo Selo se spominje kao jedino selo u županjskoj Posavini koje nije bilo "pod konac" (Engel, 1971, 541).

Ograničenja u izoliranim naseljima odnosila su se i na otežanost odlaska na razne sajmove pa i u škole (tamo gdje su postojale). Prema tome, samodostatnost je najčešće bila imperativ u obiteljima koje su živjele u selima s raštrkanim kućama (Sarti, 2006, 104). Tako sredinom 18. stoljeća započinje proces preustrojavanja slavonskih sela, poznatije kao *ušoravanje*. Takva sela razvijala su se u pravocrtnom tlocrtu ili u obliku rešetke (Sarti, 2006, 104). Tvorila su skladna, prometno povezanija naselja pa su tako nastajale široke ulice zvane *šorovi*.⁴⁰ Ušoravanje sela izvršavala je u Granici vojska dok je u Provincijalu tu ulogu preuzela Marija Terezija koja je 1756. godine i zakonski regulirala nizanje kuća u Slavonskom urbaru: "Za iskerčiti starji, koji jeste nigda za pustaije služio, vilajeta ovoga obraz i postaviti dobrim redom prave kuće, paori gdi misto dopustja kuće svoje spolu napravljati i na jedno misto zastati se..." (Bösendorfer, 1950, 203). U Brodskoj pukovnji proces ušoravanja započeo je za vrijeme uprave pukovnika grofa Dönhofa.⁴¹ Upravo zbog važnih promjena koje je ovaj pukovnik izglasao⁴², "otac Brodske pukovnije" (Martinović, 1994, 21) – Dönhof, naređuje gradnju kuća u redovima i:

"(...) da svaka kuća mora imati kuhinju, sobu i dimnjak. Ako je bila soba, onda je morala biti i peć, pa je to već bio napredak, kad se je moglo reći: "Kroz brvna se vidi, kako didak u zapečku sidi", jer bez peći nema zapečka" (Martinović, 1994, 24).

Slika 3. – Prikaz Podgajaca kao "tipičnog posavsko ušorenog sela" (Marković, 2003, 113) prema jozefinskim izmjerima načinjenim oko 1780. godine (HTNZ, II. 1999.).

⁴⁰ Riječ *šor* dolazi od mađarske riječi *sor* i znači linija ili red, niz. Prema tome, *ušoravanje* sela znači postavljanje kuća u niz. (Skok, Petar, 1973, 407).

⁴¹ Od 1761. do 1771. godine.

⁴² Spomenuta je već i njegova uloga u izgradnji prvih značajnijih nasipa na Savi sredinom 18. stoljeća. Upravo zahvaljujući dizanju nasipa i regulaciji rijeke, moglo se pristupiti procesu naseljavanja ravničarskog kraja koje je do tada bilo močvarno i često plavljeno, a zbog toga i nenaseljeno. Osim toga, s procesom ušoravanja, život koji je do tada bio intenzivno vezan uz rijeke, počinje slabiti pa se svakodnevni društveni život graničara postepeno seli u unutrašnjost.

Mijat Stojanović (2015, 5-6) u svom dnevniku piše da se sjeća priče svoga pradjeda Ivana, koji je 1712. godine došao u Babinu Gredu gdje "brez svakog reda samo sedam drvenih kućarica h sagrađenih ponajviše iz dugačkih i odebelih izpravnih jasenovih brvanah u zasjeku". A kasnije, djed Aleksa govori da postoji "mnogo zidanih kućah i pokrivenih criepom, ali onda nebiaše lje nijedne, nego sve drvene, sagrađjene u zasjeku od brvanah i balvanah, sve loše, hudo i kukavno (...)" (Stojanović, 2015, 27). Tako su, uz postojeće ceste, sređuju se stara i podižu nova sela u jednom ili u dva reda. U Slavonskoj vojnoj krajini u periodu od 1751. do 1770. godine podignuto je 20 novih sela, a do 1802. godine još deset. Tada se brojčano stanje stabiliziralo i ustalilo. Prema Markovcu (1940, 27) za izgradnju nastambi birali su se većinom domaći mladići koji su prije toga morali izučiti zidarski zanat. Tako je u vojnoj zapovijedi iz 1765. godine zapisano da je pukovnik tražio od svake satnije odabir jednog "pametnog dječaka" koji bi se nakon toga poslao u Vinkovce gdje je trebao dobiti teorijsku poduku.

GODINA	SELA	KUĆA
1751.	269	14 029
1753.	272	14 274
1770.	289	16 790
1772.	289	16 790
1802.	299	19 492
1809.	299	20 324
1826.	300	21 996

Tablica 4. – Broj sela u Slavonskoj vojnoj krajini 1751.-1826.(Kaser, 1997b, 57).

Slika 4. – Mjesto Svilaj već smo spomenuli u prijašnjim poglavljima te naglasili kako se prvotno naselje nalazilo na desnoj obali rijeke Save koja je teritorijalno pripadala Osmanskom Carstvu. Na ovoj jozefinskoj karti vidljivo je kako su i na lijevoj obali Save, koja je pripadala Habsburškoj Monarhiji, postojala dva naselja Svilaj. Prema tome, daje se zaključiti kako je Svilaj doživio još jedno preseljenje i to ponovno iz neušorenog, nepravilnog i raštrkanog Svilaja na lijevoj strani Save u novi, ušoreni i formirani Svilaj, također na lijevoj strani Save, ali sada nešto udaljeniji od same rijeke (HTNZ, II, 1999).

O premještanju sela govori i M.A. Relković. On u predgovoru drugog izdanja Satira ne krije razočarenje koje je doživio kada je u Pruskoj uvidio život koji je puno napredniji od života slavonskog čovjeka. Tako je on uživao "u promatranju lipše uređenih vilaeta, nego što je [njegova] otadžbina Slavonija, pak m[u] žao bijaše, što [je] privaren, misleći prije toga, da nema urednijeg vilaeta od nje, jerbo [on] drugih još ni[je] vidio" (Relković, 1994, 8). Upravo tuđina i odlazak iz rodnog kraja, rodio je kod Relkovića ideju za stvaranjem djela koje će podučiti slavonskog čovjeka navikama koje do tada nije poznao. Između prvog i drugog izdanja Satira uočava se velika razlika. Prvo izdanje iz 1762. godine kritizira Slavonca, dok u drugom izdanju 1779. godine Relković piše o promjenama koje je Slavonac u međuvremenu usvojio te ga hvali i savjetuje. On u svom Satiru govori kako su vojničke vlasti bile ustrajne u nastojanju da se naselja "spuste" s novosagrađene ceste. Posebno hvali potpukovnika Gradiške pukovnije Ljubibratića koji:

"Drumove po koncu široko iskrči, s obe strane vodene oluke načini, po polak piskom i kamenjem nasu i utvrdi, sa strana voće i različita stabla posadi, mostove tvrde i negibljujuće popravi. Sela, koja su blizu, s obje strane druma po koncu pruži, a ostala u red postavi i gradiškoj krajini čisto drugo lice dade" (Relković, 1994, 127).

Graničari su se suprotstavljali sređivanju kuća i cesta, ponajviše jer je taj zadak bio dio njihove dnevne rabote.⁴³ Međutim, nakon sređivanja ulica uvidjeli su stanovnici prednosti postavljanja kuća u niz.

"Tada oni, koji prije toga kroz guste šikare putovaše i svaki čas, da pustaija konja za uzdu ne zgrabi, bojaše se, pak sa svim tim u krčenju istih Ljubibratiću dušu psovaše, vidjevši širok i slobodan drum, počеше ga i sami faliti govoreći: Ej junače, Bog ti dao zdravje! Tada oni, koji prije toga vozeći se priko starih mostova pipaše, hoće li moći održati kola, i namišćaše platine, da konji ne propadnu, pak u načinjanju istih Ljubibratića kleše i proklinjaše, vidjevši sada mostove široke i tvrde, počеше ga blagosiljati govoreći: ,Ej, junače, uvik živio!" Tada oni, koji prije toga poradi grbavih putova do jednoga mista pol dana potrošiše, pak u ispravljanju istih Ljubibratiću zlo želiše, sada mogući onamo za jedan sat doprti, počеше ga i sami blagosiljati govoreći: , Ej junače, srićan bio, kud god se ganuo!"⁴⁴

Relković (1994, 84) je ponosan na promjene koje su bile vidljive nakon procesa ušoravanja, pa naglašava da je sva mjesta i sva sela stoje u redu:

Ti bi sam se u seb' začudio
pak me ne bi nehatna kudio;
jer sva sela već u redu stoje,
svaka kuća ima misto svoje,

⁴³ I u Babogredskim zapovijedima uočljiva su konstantna opominjanja zapovjednika zbog nemarnosti oko uređivanja kuća i okućnica pa su se i u 19. stoljeću pojedini dijelovi ulica nadosipavali pijeskom i ciglom jer "imade josh mlogo tverdoglavi, nemarljivi i neobsluxevni Gazda, koji owu Zapovid dovershio nije" (Zapovijed za 26. studeni 1823. (2017, 62)).

⁴⁴ Relković, 1994, 128.

sve u red i sve po numeri,
ti to vidi pak mi ne zameri.

Slika 5. – (Živković, 2013, 93) – "Sve u red i sve po numeri" (Relković, 1994, 84)

Slika 6. i 7. – Prikaz Babine Grede te Komletinaca, Novog Sela i Nijemaca prema jozefinskim izmjerima osamdesetih godina 18. stoljeća (HTNZ, II, 1999.). Sva sela su *ušorena*. Babina Greda je prema Engelu (1972, 559) bila veliko posavsko selo koje je tada (1786. g.) brojalo 186 kuća. Početkom 19. stoljeća, Babina Greda broji oko 3.300 stanovnika, što je u tom periodu bilo veće mjesto i od Broda i od Vinkovaca (Zapovidi, 2017, 176).

Proces stjerivanja kuća u niz i ujednačavanja izgleda krajiških naselja nije bio jednostavan. Razasuta sela spominje F. W. von Taube putujući Slavonijom sedamdesetih godina 18. stoljeća napominjući da još prije 30 godina nije postojalo jedno pravo selo jer su "sve seljačke kuće ležale razasute" (Taube, 2012, 50). I pri kraju 18. stoljeća, bez obzira na nizinski terent, pojedina sela i dalje nisu bila u nizu. Tako Francz Stefan Engel putujući po Slavoniji i Srijemu 1786. godine donosi izvještaj da je većina sela uređena i stavljena "pod konac", ali ne sva (Engel, 1971, 562). Prema tome, vidljivo je da cjelokupna sela nisu bila premještena u vrlo kratkom periodu, a tome u prilog ide i Engelov (1972, 186) navod da kako je koja kuća propadala, tako

se polako selila prema unutrašnjosti. Budući da je većina kuća bila građena od drveta, većih poteškoća prilikom preseljenja nije trebalo biti. Tako su se starije nastambe rasklapale i prevozile na novo predviđene lokacije, dok su novije i stabilnije kuće prenosili na valjcima (Jarić, 79).

"Ako su ostale crkve ili druge zgrade od kamena, one su već prema mogućnosti bile ucrtane u plan sela koje je valjalo podići. Crkve i časnički stanovi trebali su biti podignuti po mogućnosti u središtu sela. Ako se radilo o dvoredno podignutim selima, trebala su na kraju ulica biti podignuta dva čardaka, a u jednorednom selu na svakom kraju po jedan čardak. Kuće su, istina, još uvijek imale biti građene od drveta, ali sad već na zidanim temeljima" (Kaser, 1997b, 61).

Tablica 5. - Stanje u selima županijske Posavine za vrijeme putovanja vojnokrajiškog činovnika i dvorskog dužnosnika Franca Stefana Engela Slavonijom 1786. godine (Engel, 1971, 541-560)

	BROJ KUĆA	OSTALE GRAĐEVINE	MATERIJAL ZA GRAĐU	OSTALO
Babina Greda	186	2 časnička stana, narodna škola, pojata (šupa) za vježbanje vojnika, konjušnica za pastuh, suvara; katolička župna crkva i župni dom ("od dobre građe")	građevine izgrađene od pletera s krovom od šindre	Ulice uređene "pod konac".
Bošnjaci	142	časnički stan "od dobre građe", katolička crkva i dvije kapele, svratište za časnike	126 kuća pokrivene šindrom, a 6 trskom; svratište od pletera	Ulice uređene "pod konac".
Cerna	120	dva stana za časnike, jedan za dočasnike, župni dom, škola, konjušnica za pastuhe, pojata za vojne vježbe, seoska stražarnica; katolička crkva	120 kuća od pletera, od kojih 47 pokriveno slamom, 4 trskom i 69 šindrom; katolička crkva jedina od dobre građe	Ulice uređene "pod konac".
Drenovci	98	Stan za kapetana "od dobrog tvoriva", katolički župni dom, narodna škola, konjušnica, drvena katolička crkva "sklona padu", kapela na groblju, pojata za vježbu vojnika.	građevine izgrađene od čatme ⁴⁵ i pokriveno šindrom	
Đurići	24	katolička crkva	graničarske kuće građene od čatme pokriveno šindrom; drvena katolička crkva	Selo leži u ravnici između šuma i močvara. Ulice su uređene "pod konac".
Gradište	105	časnički stan, crkva, seoska stražarnica	kuće od pletera, od kojih 94 pokriveno šindrom, jedna trskom i deset	Ulice su uređene "pod konac".

⁴⁵ "Zid od pruća ili letava obložen ilovačom" prema http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f1tgUBI%3D (stranica zadnji put posjećena 13. listopada 2017).

			<i>slamom; časnički stan od pletera, crkva od pletera</i>	<i>Postoje kameni ostaci.</i>
Gunja	61	<i>časnički stan, crkva, kapelica</i>	<i>Zidovi kuća od čatme, a krov od šindre; časnički stan od pletera, drvena katolička crkva, kapela na groblju</i>	<i>Leži u ravnici između šuma i močvara</i>
Podgajci	44	<i>katolička crkva, kapela</i>	<i>pet kuća pokriveno slamom, tri trskom, 36 šindrom</i>	<i>Podložno izlivanju vode. Ulice uređene pod konac.</i>
Račinovci	55	<i>crkva, župni dom i trivijalna škola</i>	<i>kuće od pletera, pokrivenih šindrom, drvena crkva i župni dom te škola od "dobrog građevnog tvoriva"</i>	<i>Okruženi šumama i močvarama.</i>
Rajevo Selo	57	<i>časnički stan, seoska straža, crkva, skela za prijevoz preko Save u Tursku</i>	<i>kuće građene od pletera, od kojih 14 pokriveno slamom, 43 šindrom</i>	<i>Ulice nisu pod konac.</i>
Soljani	47	<i>katolička crkva i kapelica na groblju</i>	<i>kuće od čatme, pokriveno šindrom, drvena crkva i kapelica</i>	<i>Postoje ostaci "stare razvaline".</i>
Strošinci	41	<i>katolička crkva</i>	<i>šindrom pokriveno kuće od čatme, drvena crkva</i>	<i>Okruženi šumama i močvarama. Sela "pod konac".</i>
Šiškovci	22	<i>katolička crkva</i>	<i>kuće građene "na uobičajeni način", od kojih 15 pokrivenih šindrom, a 7 slamom, katolička crkva od pletera</i>	<i>Ulice uređene "pod konac".</i>
Štitar	66	<i>časnički stan, katolička crkva, seoska straža, općinska suvara</i>	<i>kuće građene od pletera, pokriveno šindrom, časnički stan "od dobre građe" pokriven šindrom</i>	<i>Ulice uređene "pod konac".</i>
Vrbanja	56	<i>katolička crkva</i>	<i>drvena katolička crkva</i>	<i>Ulice uređene "pod konac".</i>
Županja	89	<i>Stanovi za časnike i dočasnike, pojata za vježbu vojnika, škola, konjušnica za pastuhe, seoska straža, ured za naplatu tridesetnice i solara; katolička crkva, župni dom; skela za prijevoz preko Save</i>	<i>tri kuće pokriveno trskom, ostale šindrom; crkva od pletera; od "dobre građe izgrađen" župni dom</i>	<i>Ulice uređene "pod konac".</i>

Podatak da je u 18. stoljeću gotovo sve na kući, oko kuće i u kući bilo izgrađeno od drveta i nije začuđujuć budući da je Brodska pukovnija u to vrijeme bila nešto manje od 60% prekrivena šumom, pa je bilo razumljivo da krajišnici koriste drvo kao najdostupniju sirovinu za izgradnju stambenih objekata. "Zbog istog razloga možemo shvatiti postojanje svijesti o šumama,

ponajprije kao o zajedničkom dobru zajednice, a tek potom o resursu koji treba pomoći bogatstvu države (...)" (Matanović, 2003, 962). Čak i sredinom 19. stoljeća u Slavonskoj vojnoj krajini šumskih površina je bilo skoro 43% (Matanović, 2003, 961). Tome u prilog ide i dogodovština iz 1856. godine kada je određeni R. Živković prodavao svoju zidanu kuću u Mitrovici za 8.000 forinti, a ostali stanovnici još su dugo prepričavali taj događaj jer se tadašnja vrijednost njihovih drvenih kuća mogla procijeniti na svega nekoliko desetina forinti (Matanović, 2003, 961). Generalno, dugo je trajao proces osvješćivanja krajišnika kako šume nisu zajedničko vlasništvo i da ih se ne može koristiti neograničeno, vremenski i količinski.⁴⁶ Zbog toga su vlasti počele donositi zakone koji su se odnosili na regulaciju iskorištavanja šumskog prostora. Tako su prva pravila o krčenju šuma donesena 1737. godine, a 1744. godine zakon je obvezao krajišnike na plaćanje žirovine i ostalog drveća za daljnju prodaju. U međuvremenu je doneseno još nekoliko zakona, a "[š]umske uredbe iz 1787. predstavljaju najopsežniji pokušaj sređivanja stanja u krajiškim šumama te su stoga one temelj zakonske regulative o krajiškim šumama (...)" (Matanović, 2003, 962). Svi zakoni odnosili su se na postupno smanjenje prava krajišnika. Tako je država s jedne strane počela provoditi brigu o pošumljivanju, zaštiti i eksploataciji u šumama, a krajišnici su, s druge strane, dobivali sve veća ograničenja. Između ostalog vlasti su ograničile i gradnju kuća od hrasta budući da je već tada počela postojati svijest da su hrastovi trupci izuzetno kvalitetni i cijenjeni (Matanović, 2003, 963). Zbog toga, krajem 18. i početkom 19. stoljeća više je vojnih, crkvenih, gospodarskih i školskih objekata bilo "od tvrde građe" ili "solidnog materijala" što se, vjerojatno, odnosilo na zgrade građene od opeke. Međutim, Jarić (2007, 79) napominje da su se "[p]ri kraju 18. stoljeća (...) zidane kuće mogle na prste izbrojiti.⁴⁷ Graničari su bili čak i novčano nagrađivani od države kada bi izgradili kuću od opeke (Tkalac, 1975, 212). Sarti (2006, 105) zaključuje da je tek 19. stoljeće donijelo široku rasprostranjenost kuća od opeke i kamena, iako je već od 18. stoljeća "ostvarena težnja da se slabiji građevinski materijali zamijene kamenje i opekom, slamnati krovovi ili oni od trstike crjepovima, pločama od škrljca itd.". Prvo se, dakle, zidana konstrukcija koristila za gradnju važnijih građevina poput crkvi, domova onih najbogatijih ili svećenika, a tek kasnije za ostatak puka. Puno je bilo prednosti zbog kojih se drvo zamijenilo opekom. Osim što su smanjile faktor opasnosti od izbijanja požara, bile su dugotrajnije te su pridonijele zdravijem životu jer su smanjivale prisutnost insekata, žohara, miševa i sličnih

⁴⁶ Damir Matanović donosi podatak o izvorima koji pokazuju kako su krajišnici usprkos zabranama nedopušteno sjekli i koristili šumu i do druge polovice 19. st (Matanović, 2003, 967).

⁴⁷ Čosić-Bukvin (2003) donosi podatak da je u "Izveštaju o kućama izgrađenim od solidnog materijala" u Drenovačkoj satniji početkom 19. stoljeća u Drenovcima bilo 8 takvih kuća "od solidnog materijala", u Gunji 2, u Vrbanji 2, 1 u Soljanima, a u Rajevu Selu, Podgajcima, Račinovcima i Jurićima nema niti jedne kuće od cigle.

životinja koji su znali biti prenosnici raznih bolesti (poput kuge) (Sarti, 2006, 113). Francz Stefan Engel (1971, 532) putujući po Slavoniji i Srijemu 1786. godine piše da je gradnja od opeke bila naređena već tada, dakle sredinom osamdesetih godina 18. stoljeća: "Javne bezbednosti radi premeštena su sela iz planine i sa sporednih puteva sad više nego ranije na glavni drum, i naređeno je građenje kuća od egipatske opeke ili naboj". Od početka 19. stoljeća, prije početka bilo kakve stambene izgradnje, svaki je graničar morao dobiti dozvolu nadležnih vojnih vlasti. Graničari su ciglu kao glavni materijal za izgradnju kuća teže prihvaćali, pa su ih vlasti dodatno opominjale i podsjećale. Na početku su, kako je i Kaser (1997b, 61) napomenuo, samo temelji zgrada bili od cigle, a kasnije i cijele.⁴⁸ Prvu kuću koja je u cijelosti bila od cigle u Babinoj Gredi izgradio je 1823. Vinko Knežević koji je zbog toga od vojnih vlasti nagrađen (Tkalac, 1994, 32). Ipak, tek od sredine 19. stoljeća, točnije 1840-ih, većina kuća, naravno, po naredbi vojnih vlasti⁴⁹, biva izgrađena od cigle. Tako je, s procesom ušoravanja, svaka kuća morala imati najmanje dvije prostorije, a obje su trebale biti namijenjene za stanovanje ljudi, s odvojenim prostorom za životinje, što je za Sarti (2006, 115) bio "znak već prilično profinjene kulture stanovanja".⁵⁰ Kuća se u prostoru Brodske pukovnije gradila na uličnoj liniji, a bočna strana, na kojoj nije bilo prozora, dodirivala je susjedovu među. Karl Kaser (1997b, 61-62) daje opis kuće nakon ušoravanja, za područje Petrovaradinske pukovnije:

"Građa za podizanje jedne kuće za naseljavanje stajala je na primjer na području Petrovaradinske regimente otprilike 120 guldena. U taj iznos bili su uključeni: dvije stope visok temelj od opeke, nabijeni zidovi, krov od trske. Kuća je imala jednu dnevnu sobu, jednu spavaću, kuhinju, malu smočnicu i prostranu staju. Dužina jedne takve kuće iznosila je 7 hvati, a širina 3,5 hvata. Za naznačeni iznos mogla su se nabaviti dva vola (40 guldena), dvije krave (18 guldena), jedno ralo (12 guldena) i jedna okovana kola (20 guldena). Uz to su dolazila još dodatna oruđa i pomagala: jedna drljača, dvije kose, dva tocila, dva čekića za otkrivanje, dvije motike, dvije lopate, dvije velike sjekire, dvije slamnjače i dva vunena pokrivača kao pokrivke za spavanje".

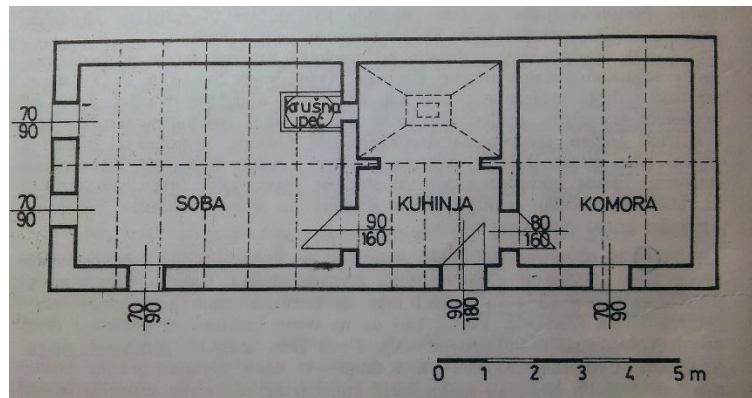
S vremenom, tradicijska slavonska kuća postaje troprostorna i sastoji se od sobe, kuhinje i ostave. Budući da je građa za kuću varirala, od početne hrastovine do kasnijeg kanatnog sustava gradnje, oblici gradnje su se mijenjali. Tako kanatni sustav koji podrazumijeva sistem greda, stupova i kosnika koji su se ispunjavali različitim ispunama poput pletera omazanog blatom, brvna i čerpiča te opeka postaju materijali po kojima slavonska kuća dobiva svoj specifični oblik. To postaje prepoznatljiva slavonska kuća koju karakterizira trokutasti zabat na pročelju

⁴⁸ Zapovijed za 19. ožujka 1823. (2017, 17).

⁴⁹ Da je društveno – politički sustav imao utjecaj na graditeljstvo, ponajviše se vidi upravo na primjeru Slavonije i Granice u 18. stoljeću gdje su se strogo morale poštivati naredbe vojnih vlasti.

⁵⁰ Naime, dugo vremena su životinje i ljudi živjeli skupa. Najvažniji povod takvom načinu stanovanja svakako je bilo iskorištavanje životinjske topline koja je ponajviše bila potrebna u zimskim mjesecima (Sarti, 2006, 116).

s dva simetrično postavljena prozora. Prema pojedinim autorima, takve pravokutne kuće s izduženim tlocrtom koji se proteže u dubinu dvorišta smatraju se i jedinim tipom kuće u istočnoj Slavoniji pa dobivaju naziv "tradicijnska slavonska kuća", "panonski tip kuće" ili "zabatna kuća". Zajednička karakteristika za takav tip kuće bio je linearan raspored stambenih prostorija unutar tlocrta (Španiček, 1995, 29).

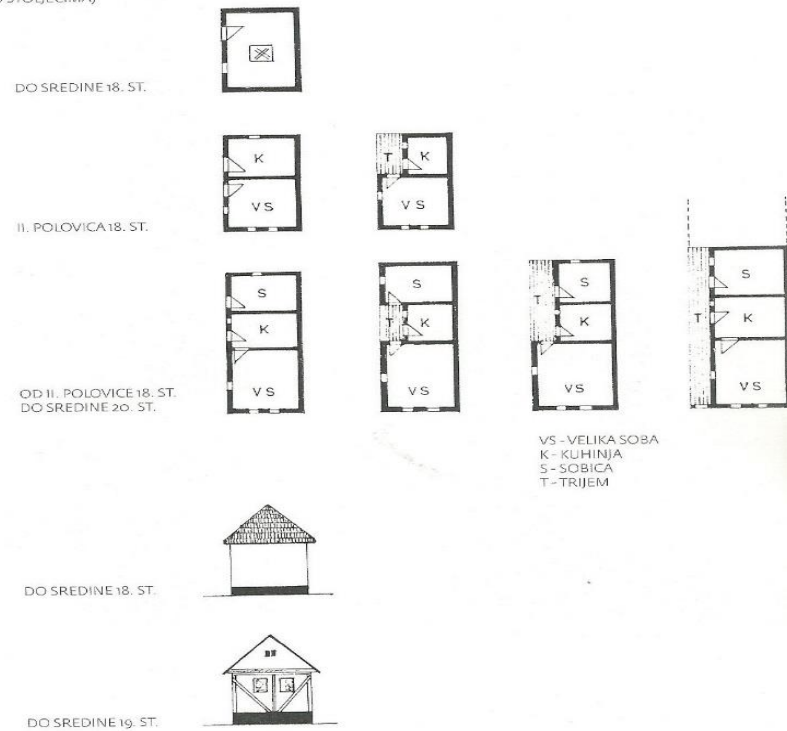

Slika 8. – Tlocrt troprostorne kuće (Španiček, 1995, 30)

"Ulaz u kuću smješten je na srednjoj prostoriji, kuhinji, koja predstavlja jedinstven prostor, ali je funkcionalno jasno podijeljena na dva dijela. Prvi dio, uz ulazna vrata, ima ulogu predsoblja. U njega se ulazi iz dvorišta ili trijema, a ovdje su smještena i vrata koja vode u prednju i stražnju sobu. Time je ovaj dio kuhinje namijenjen komunikaciji među prostorijama. Druga polovica kuhinje, gdje se pripremala hrana, imala je otvoreno ognjište na kojem se kuhalo u kotlu ili glinenim loncima i peklo pod pekvom. Dim s ognjišta odlazio je u veliki "odžak" otvoren s donje strane koji se prema vrhu sužavao. Dimnjak nije služio samo za odvod dima s ognjišta, već se u njemu ujedno sušilo meso koje se zimi ovdje vješalo" (Španiček, 1995,30).

Stariji naziv za kuhinju često je bio *kuća* što daje naslutiti kako su kuće u prošlosti imale jednu prostoriju s ognjištem.

PROSTORNI RAZVOJ TRADICIJSKE
SLAVONSKE KUĆE U VREMENSKOM
SLIJEDU (PO STOLJEĆIMA)

Slika 9. – Prostorni razvoj tradicijske slavonske kuće od sredine 18. stoljeća do sredine 19. stoljeća (Živković, 2013, 92).

Opis kuće iz 18. stoljeća na prostoru Babogredske satnije donosi i Krunoslav Tkalac (1995, 30-31):

"Temelj kuće bio je od položenih hrastovih greda. Na njih su se okomito postavili i sastavili dijelovi od hrastovih greda u razmaku od jednog metra. Između tih greda umetalo se prošće u žljebove, te se nalijepilo blato pomiješano sa pljevom. Kuća je imala veliku sobu, kuhinju i sobicu za prolaznog gosta koji je uglavnom bio oficir. Ta je kuća morala imati prozore i dimnjak. Građu za kuću i ostale zgrade dobivale su graničarske kuće kao servitutno pravo iz državnih šuma. Kako je sječa šuma učestala, regimenta je 1776. god. zabranila pokrivanje kuća šindrom. Međutim, dala je na znanje graničarima da mogu šindru jeftino nabavljati u Turskoj. Čak je bila pripravna ishoditi molioćima i dozvolu od general-komande. U produženju glavne kuće gradila se niža zgrada za stanovanje. To su bili kućari-kiljeri-vajati ili pojatci. Ako je bila velika kuća, izgradilo se oko 8-10 kućara. To su bile sobe 3x3 m sa prozorčićima 40x40 cm i posebnim ulazom neposredno iz dvorišta. Na prozorčićima su bile željezne rešetke. Peći nije bilo. Zbog toga su svi bračni parovi selili u prosincu na zimovanje u veliku sobu. Prednja strana tj. čelo kuće bilo je skoro redovno do ulice. Uostalom, to je bila i naredba kompanije".

I Matija Antun Relković u svom djelu Satir iz 1762. godine donosi opis slavonske kuće. Kao što je spomenuto, vidljiva je velika razlika u opisima između njegova prva dva izdanja. Tako Relković (1994, 75) u prvom izdanju kritizira način gradnje kuća i nepostojanje namještaja u kući:

"Najpri, tebi kuća ne valjade,
to vas svaki i od sebe znade,
jer iznutra niti baš izvana

Nije ona ničim umazana,
neg izvana kroz brvna se vidi,
kako starac u zapećku sidi:
(...)
Što u zimi ti drva navoziš,
polovicu da u fati složiš,
mogao bi za novce prodati
i srčali pendržere kupiti,
pak bi bolje kroz srću vidio,
a toliko ne bi se mučio".

Relković (1994, 75) kritizira i unutrašnjost kuće Slavonca u kojoj nema gotovo nikakvog kućnog inventara:

" (...) nejmaš u sobi stolice
ni u kući čestite police,
nit je gdigod vidjeti ormara,
gdi se krušac i drugo zatvara,
nego po turski na zemlju sjedete
pak onako na zemlji jedete".

Dakle, postojala je velika praznina unutar domova sredinom 18. stoljeća. Zbog toga ne čudi što Tomo Matić piše da je čistoća jedino ono što ispunjava kuću slavonskog sela (Matanović, 2008, 144 prema Matić, 1994, 93). Jedan od glavnih uzroka velike neimaštine svakako su bile visoke cijene kućnog inventara. Tako Sarti (2006, 117) piše da je u 18. stoljeću krevet s madracom, plahtama i dekom imao vrijednost jedne krave.⁵¹ Zbog toga se često jedan ležaj koristio za puno osoba koje su se ujedno i međusobno grijale. Svaka je kuća morala imati prozor na kojemu je umjesto stakla stavljena kožica od životinjskog mjehura (Jarić, 2007, 78). Prozori su pridonijeli boljem osvjetljenju u kući, ali su većinom bili izrazito mali (Sarti, 2006, 109), "da se kroza nj jedva glava mogla pružiti" (Markovac, 1940, 26). Budući da je staklo tada bilo skupo, većina kuća stavljala je navedenu kožicu od mjehura, dok su samo najimućniji imali prozore sa staklima. I Relković (1994, 75) se referira na prozore koji su bili loši što je za posljedicu imalo hladne kuće koje se nisu mogle ugrijati.⁵² O tome podrugljivo govori i Taube (2012, 50) koji smatra da su takve kuće "sličnije svinjcima nego stanovima razumnih stvorova". Taube (2012, 48-50) se u svom putopisu često pogrđno i s visoka odnosio prema krajevima i ljudima o kojima piše. Tako on kazuje da prosti svijet zbog siromaštva i zbog lijenosti živi veoma bijedno, da spava na zemlji jer nema postelje. Govori da su im kuće slične stanovima američkih divljaka, da cijela kuća ima jednu jedinu sobu bez prozora i ogledala, bez stolova, klupa ili stolica, bez

⁵¹ Postoje izračuni prema kojima je napoličarskoj obitelji u Toskani u 18. stoljeću trebalo tri do šest godina kako bi nabavili krevet sa svim dodacima (Sarti, 2006, 117).

⁵² [K]ako starac u zapećku sidi/pa se ni ond' ne more ugrijeti/ jer pendžeri nisu zatvoriti/neg onako stoje odjizeni/cile zime i cile jeseni/pak ne moreš dosta navući drva/nek ti je uvijek vikce mrva.

peći i postelja. Relković (1994, 83) pak, u drugom izdanju Satira 1779. godine govori o novom licu Slavonije. Sada u kući postoji i kuhinjski element "gdi se krušac i drugo zatvara", a tu je i krevet i stolac, klupu, polica i "čiviluk"⁵³. Sada Slavonac ima i od "srče pendžere" – od stakla prozore. Na sve to je ponosan pa se hvali:

"Dojdi sada, pak da ti ukažem
moju kuću, ne reci da lažem,
jer ja sada, fala Bogu budi,
imam kuću, živim kako mogu".

Općenito se u ovom periodu "javlja sklonost za poboljšanjem prostorija za stanovanje, namještaja i udobnosti (...). Kuće su u prosjeku postajale veće, čvršće i zdravije. Unutar njih, namještaj je obogaćen, a broj predmeta se povećavao" (Sarti, 2006, 118). Međutim, poboljšanje inventara u Granici ipak je, u nekim elementima zaostajalo za ostatkom Europe. To potvrđuje podatak da je u Engleskoj, u periodu između 1675. i 1725. godine porastao broj obitelji koje su sve rjeđe vrijeme regulirale cikličkim izmjenama dana i noći, tako što su počele posjedovati satove (Satri, 2006, 121). Suprotno, u Vojnoj krajini, još krajem 18. stoljeća, graničari koji su morali ići na kordonsku službu na Savu koja je započinjala ranom zorom, često su kasnili na prozivke jer u kućama nije bilo satova Tkalac (1994, 48).

Od 1730. godine zbog sveukupne kontrole života, od novačenja u vojsku, mobilizacije i odlaska na stražu u selo i na kordon te zbog mnogobrojnih rabota stavljeni su brojevi na kuće. S porastom broja stanovnika u 18. stoljeću, 1784. godine još su jednom dobiveni novi brojevi. Osim zbog kontrole, brojevi na kuće stavljeni su se i zbog jednostavnijeg prepoznavanja, budući da je velik broj osoba u pojedinim mjestima imao isto ime i prezime. Državne zgrade i crkve nisu imale brojeve, kao ni župni stanovi koji dobivaju svoj broj od 1800. godine. Brojevi su izrađivali graničari, svaki za svoju kuću, a gradili su ih od drveta te bojali kako bi bili vidljivi i čitki. Pločica je morala biti pričvršćena na uglu kuće kako bi bila lakše uočljiva, ali je često bilo mnogo propusta. Tako su se pojedini stanovnici znali oglušiti na zapovijedi pa kućni broj nisu niti stavljali. Osim toga stanovnici su često stavljali pločicu s brojem na mjesto koje nije bilo predviđeno za to (između prozora, prenisko ili previsoko), a ponekad je pločica znala biti na kući naopako postavljena, što je posljedica nepismenosti stanovništva Granice (Tkalac, 1994, 33-34). Kontrola i regulacija stambenog života bila je vidljiva na svakom koraku. Tako se na temelju sačuvanih *Zapovidi* otkriva puno toga iz svakodnevnog života vojnika i seljaka u 18. i 19. stoljeću u Slavonskoj vojnoj krajini. Nadležnost nad kućama imali su službenici zvani

⁵³ Vješalica prema <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (Stranica zadnji put posjećena 15. listopada 2017.).

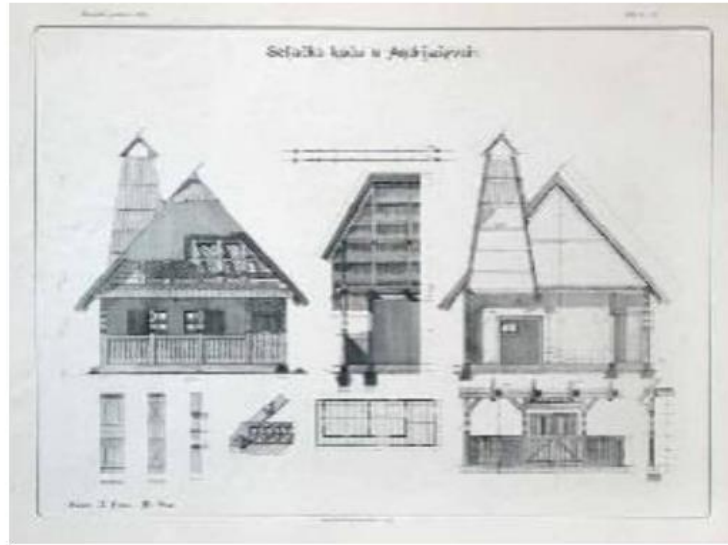
kaplari i poglavari. Kaplari su za selo prikupljali porez i namete i provjeravali izvršenje zadanih zapovijedi, dok su poglavari ili seoske starješine provjeravali čistoću kuća, brinuli se o bolesnicima, ali i životinjama, itd. (Knežević, 1990, 8). Kuća se morala sređivati iznutra i izvana svakodnevno i uz česta opominjanja i prijetnje vojnih zapovjednika raznim kaznama za neizvršenje zadataka. Jedna od redovnih obaveza bila je krečenje kuće pa je tako svaka kuća u mjestu morala biti okrečena izvana i iznutra dva puta godišnje (Tkalac, 1994, 31), a uz to je i čistoća i unutrašnja urednost kuće bila provjeravana na tjednoj bazi, a starješina "koji u svojoj Kuchy nebude otu Csistochu obderxavao, svake Sride k Rapportu na Kashtigu dotegnuti imadu".⁵⁴ Slična zapovijed vrijedila je i za selo Gundince: "Koji Dan u Gundinczi otakovo popisivanje bitti oche, ochese josht potlim na Znanje daty[;] kod otakovog Popisivanja ochese na Csistochu Kucha, Avlia, Ogyaka, Bunarova, Endeka pokraj Kucha i Ruppna na Drumu prama Kucha Csistocha Soba i svake Neuredbe jednog Granicsara nadgledati, kod kogase Gazde neuredna najde oche oshtro Kashtigovan bitty".⁵⁵ Još jedna od obaveza bila je postavljanje dimnjaka na kuće koji je često nedostajao, pa su zapovjednici preko svojih tjednih zapovijedi podsjećali graničare na pokrivanje kuće i postavljanje *odžaka*.⁵⁶ Dimnjaci su na početku bili građeni od pletera i dobro omazani (Jarić, 2007, 78). Zabilježen je i slučaj u kojemu je Žaverija Katušić iz Babine Grede dobila zapovijed od satnije da u roku osam dana mora popraviti dimnjak na svojoj kući inače joj slijedi kazna od 25 batina i zatvor (Tkalac, 1994, 31). Primjeri drvenih dimnjaka, čiju je gradnju 1788. godine Josip II. zabranio⁵⁷, sačuvani su u Andrijaševcima kod Vinkovaca i Oprisavcima kod Slavenskog Broda (Španiček, 1995, 31). Od tada, dimnjaci su se morali graditi od pečene opeke (Priručnik, 2011, 93).

⁵⁴ Zapovijed za 14. travnja 1824. (2017, 88).

⁵⁵ Zapovijed za 30. lipnja 1824. (2017, 101).

⁵⁶ Zapovijed za 7. travnja 1824. (2017, 87).

⁵⁷ Za vrijeme cara Josipa II. zabranjuje se gradnja od hrastovine, ponajviše zbog toga što je slavonska hrastovina u tom periodu dobila na važnosti, ali i zbog velike opasnosti od požara (Matasović, 1932, 63).

Slika 10. – Seljačka kuća u Adriaševcima kraj Vinkovaca s blatom ožbukanim dimnjakom te slamnatim krovom

Tako je, zbog opasnosti od požara, na glavnoj ulici, osim glavne kuće, bilo zabranjeno graditi i ostale zgrade. Sve stare kuće koje su bile na ulici morale su se srušiti ili premjestiti na drugo mjesto u dvorištu.⁵⁸ Često su se starješine kuća zbog puno drugih zapovijedi, oglašivali na ovu zapovijed te su kazne i zatvori bili neizbježni.⁵⁹ Požari su u Granici bili česta i opasna pojava, pa su nerijetko i čitava sela znala izgorjeti.⁶⁰ Tada su graničari morali pomagati unesrećenima, pa makar se izgorena sela nalazila i u Mađarskoj. Stanovništvo je pomagalo tako što su kaplari obilazili kuće i tražili dobrotvorne priloge.⁶¹ Prevencije radi, zapovjednici su strogo branili kretanje sa svijećom po dvorištu, tavanu i ulici, kao i pušenje lule bez poklopca te loženje vatre u šumi.⁶² Naredba od 14. svibnja 1806. godine kazuje da su vojne vlasti branile i pušenje duhana u stajama i pojatama (Martinović, 1912, 54). Nesretni događaj zbio se u Gundincima 19. veljače 1823. godine kada je graničar Marko Janković zbog neopreznosti izazvao požar u kojemu su izgorjela četiri objekta oko kuće i sva hrana koju je obitelj imala pa je zbog toga kažnjen s 30 batina.⁶³ Budući da požari nisu bili rijetkost, a graničari su bili opterećeni raznolikom rabotom, značajan je i jedan događaj iz 1827. godine kada je u Babinoj Gredi u jednoj kući izbio požar, a susjedi nisu priskočili u pomoć. Kako bi se broj požara smanjio satnija je nalagala da svaka kuća posjeduje motku sa željeznom kukom te dugačke ljestve s kojima bi se mogao gasiti i krov kuće. Osim toga, stanovništvo je u pripravnosti moralo imati i dva škafa puna vode. Upravo su

⁵⁸ Zapovijed za 22. rujna 1824. (2017, 115).

⁵⁹ Zapovijed za 29. rujna 1824. (2017, 116).

⁶⁰ U Mađarskoj ponajviše. Zapovijed za 5. ožujka 1823. (2017, 13).

⁶¹ Zapovijed za 5. ožujka 1823. (2017, 13).

⁶² Zapovijed za 7. svibnja 1823. (2017, 25).

⁶³ Petrolejke dolaze u uporabu u 19. stoljeću (Jarić, 2007, 79).

požari bili jedan od čimbenika koji su doveli do promjene u načinu gradnje stambenih kuća i ostalih zgrada (Tkalac, 1994, 32).

7.1. Obitelj u Brodskoj pukovnji u 18. stoljeću

Stanovništvo je u Slavonskoj vojnoj krajini u 18. stoljeću živjelo u kućnim zadrugama. Specifičnost kućne zajednice bila je, prije svega, suživot najmanje dvije zasebne obitelji, pa je zadruga mogla dosezati i brojku od 40, 80, ponekad u rijetkim slučajevima i do 100 članova (Kaser, 1987, 7). O zadrugama je najviše pisao Dragutin Pavličević (2000, 213) pa jednu njegovu definiciju prenosimo u cijelosti:

"Kućne zadruge ili kućne zajednice su prastari način življenja koji su Hrvati donijeli još iz svoje zakarpatske pradomovine, a vjerojatno i iz crnomorskih i azijskih prostranstava. Živjeli su zajedničkim životom i u doba hrvatskih narodnih vladara, pa tijekom čitava srednjeg vijeka, a poglavito u doba turskih najezdi kad je život u većim skupinama bio sigurniji, kada je zadruga pružala zaštitu makar od manjih pljačkaških skupina. Posebice se taj način življenja razvio i uredio u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini, gdje se osjećala stalna potreba za novim vojnicima, ali i seljacima koji su morali proizvesti dovoljno hrane za preživljavanje."

Najstariji zapis o kućnoj zadrugi za istočni dio Slavonije ostavio je Bartol Kašić koji je oko 1612./13. godine zapisao da je jedan starac imao veliku obitelj u kojoj je živjelo više sinova i sinovljevih žena i djece, "po starom običaju patrijarhata" (Pavličević, 2000, 215). U 18. stoljeću postoji nekoliko opisa kućnih zadruga koje su zabilježili putopisci i književnici. Tako M. Piller i L. Mitterpacher 1782. godine, iako opisuju zadruge koje se odnose na požeški prostor, predstavljaju važan izvor i potrebno ih je spomenuti. Po njima je zadruga zajednica u kojoj postoji zajednička zemlja na kojoj se zajednički upravlja, proizvodi i troši te zajednički objeduje. Krajiške kućne zadruge spominje i Krajiški zakon iz 1807. godine koji u članku 56. kaže:

"Članovima jedne i iste kućne komune (zadruge) smatraju se svi oni koji su trajno u njoj upisani te su preuzeli sve njene dužnosti bez ikakve plaće, bilo da potječu iz neke obitelji dotične kuće ili su u nju primljeni" (Pavličević, 2000, 214).

Tek tada u 19. stoljeću, s Temeljnim krajiškim zakonom, kućna zadruga postaje definirana kao jedini mogući oblik kućne zajednice (Stojanović, 2015, XXVI) " (...) jer je svom svojom strukturom odgovarala vojničkom duhu" (Bösendorfer, 1950, 74). Zadruge su bile od velike koristi za državu iz više razloga. Osim što je zadruga bila preferirani oblik udruživanja za održavanje vojništva, ona je olakšavala gospodarsku djelatnost samim krajišnicima (Martinović, 1912, 46), jedina je štitila vojnokrajiški sustav te je kao i Vojna krajina imala strogo hijerarhijsku strukturu (Stojanović, 2015, XXVII).

Slika 11. – Kućna zadruga s početka 19. stoljeća (Pavličević, 2000, 215)

Najvažniji izvor o kućnim zadrugama u 18. stoljeću je Matija Antun Relković koji je u djelu *Satir* detaljno opisao rad kućne zadruge u Slavoniji. Za njega je zadruga bila najbolji oblik udruživanja obitelji, ali je i sam uvidio poteškoće s kojima se zadruga borila, pa je u svojoj knjizi nastojao dotaknuti slavonskog graničara i seljaka, nastojeći izbaciti sve negativne pojavnosti unutar zadruge koje su prijetile njenom opstanku. Tako Relković (1994, 106) naglašava važnost kućnog starješine te zadrugu uspoređuje s mravima i pčelama.

"Kod njih nejma nikada baškaluka
nit se znade, što je čija muka,
jerbo oni u općinu rade,
al kralj opet svim jednako daje.
Od oviju ti se uči vladat,
pak se možeš kućnom dobru nadat.
Nek sva kuća izabere glavara,
koji druge k poslu nagovara,
al neka ga i svaka kuća sluša
ili barem pol godine kuša,
ako dobro kućom ne upravlja,
onda njega prominiti valja.
On nek drži cile kuće novce,
kad prodate konja ili ovce,
al prez znanja svoje bratje druge
nek ne troši niti plaća duge,
nek ne daje prez njiova znanja
niti novca nit kakva imanja,
nego što čini, š njinim vićem bude,-
to je virnost, koja miri ljude".

Relković osuđuje određene pojave unutar zadruge, među njima naročito *baškaluk*. *Baškaluk* se odnosio na pojedine obitelji unutar zadruge koje su radile za sebe, a ne u korist zajedničkog dobra – "s kućom jide, a kući ne radi" (Relković, 1994, 96), pa su zarađenu imovinu često svojatali, što je bilo suprotno stavu kućnih zadruga koje su se temeljile na zajedničkom radu.

Sudeći po Relkoviću (1994, 97-99) i žene su često bile izvor svađa u zadrugama.⁶⁴ Naime, u zadrugi su postojale *reduše*, za koje Relković piše da su potkradale zajednicu i svojoj obitelji privređivati zajednički zarađene proizvode. Osim toga:

"i u samoj kući znadu reduše nerazborito i nepravедno postupati i izazvati nezadovoljstvo: jedna hoće da se dodvori zadrugarima i časti ih, trošeći nemilice kućne zalihe hrane, tako da njezinoj nasljednici ništa ne ostane, pa joj radi oskudne hrane ukućani prigovaraju: "Štediš... ti od naših usta, kako da je naša kuća pusta!" Druga reduša opet, kada otporavlja pastire i djecu, meće jednima, osobito svojoj djeci, bolje i veće zalogaje, a drugima lošije i manje" (Matić, 1994, 70).

Da je kućna zadruga bila preferirani tip obitelji u Slavonskoj vojnoj krajini govore i činjenice da su se vlasti žestoko borile s potencijalnom diobom. Tako se već u Relkovićevo doba, u Babogredskoj satnji odvijala ilegalna dioba zadruga koju su ukućani bez dozvola sami provodili. Sačuvan je podatak da je u Babinoj Gredi 80-ih godina 18. stoljeća 28 zadruga bilo podijeljeno i diobom razgranato na 68 kuća. Vojne vlasti energično su se borile protiv razdiobe, a o tome govori i podatak kako je satnija Babina Greda u samo godinu dana gotovo sve stanovnike u podijeljenim kućama ponovno spojila (Matić, 1994, 71-72).

7.2. Formiranje objekata oko kuće

Kućna zadruga bila je preferirani model obitelji u Slavonskoj vojnoj krajini i direktno je utjecala na formiranje kuće, kućišta i sadržaja oko kuće. "Život graničara se rađao u kući. Iz kuće se širio u pravcu polja, šume, stana i vojne službe" (Tkalac, 1994, 141). U drugoj polovici 18. stoljeća dolazi do krupnijih promjena u stanovanju u Slavonskoj vojnoj krajini. Tada otprilike počinje i izgradnja prvih gospodarskih zgrada. Još u 17. stoljeću, već spominjani Pavle Rovinjanin u svom zapisu govori kako je smještaj stoke postojao, ali je on tada bio integralni dio stambene zgrade. I Taube (2012) govori kako domaće stanovništvo ne posjeduje ambare, guvna, štale i slične gospodarske objekte, pa nadodaje:

"Zbog toga blagoslov koji su primili moraju da drže pod golim nebom i da ga ostavljaju na milost i nemilost svinjama i volovima, kao i kukcima i silnim rojevima vrabaca, vrana, gavranova, itd. Osim toga, vlažna i kišna jesen upropasti neobično mnogo žita koje proklje. Često se može vidjeti neovršena usjeva obrasla zelenilom kao da su je obložili travom".

Da Taube ovoga puta nije pretjerao potvrđuje i Martinović (1912, 22) koji piše da je 1765. godine zapovjednik Dönhof naredio gradnju žitnica, štagljeva i suvara jer je uslijed kiše žito često propadalo. U 18. stoljeću karakteristično je nerazvijeno seljačko gospodarstvo i

⁶⁴ Kad ovakva zla žena čovika/na rastanak i diobu pika,/on sam vidi, da to ne valjade,/pak joj opet on sam pravo dade.

graditeljstvo. Naselja su još uvijek bila malena, a zemlje i površine za stoku bilo je na pretek. Kako je broj stanovnika tijekom stoljeća rastao, nužan je bio prelazak s ekstenzivnog stočarstva na pogodno ratarstvo koje postaje glavna poljoprivredna djelatnost jer je na manjem prostoru prehranjivalo više ljudi (Knežević, 1990, 9). "Riječ je zapravo o novoj gospodarskoj shemi koja odgovara općem privrednom razvoju 18. stoljeća, a istodobno je i osnovica za novi društveni i politički sustav kakav nastoje oformiti habsburške vlasti u Slavoniji" (Gulin Zrnić, 2000, 17). S postepenim razvojem gospodarstva, ratarstvo postaje važan oblik poljoprivrede što je imalo utjecaja i na izgled okućnice te razvoj pomoćnih zgrada unutar seoskog gospodarstva. Tako broj gospodarskih zgrada postaje sve veći jer se pojavljuju ambari, pušnice, krušne peći, suvare, štagljevi. Raspored gospodarskih objekata unutar okućnice ovisio je o veličini i izgledu zemljišne parcele. Većina ih se gradi sistematski, organizirano i po određenoj hijerarhiji. U ovom periodu gospodarski objekti gradili su se u dva paralelna niza. Prvi niz zgrada nastavljao se na kuću, a drugi se gradio paralelno s prvim nizom (Španiček, 1995, 86). Tako su prvo građeni kiljeri, pa štale, štagljevi i druge gospodarske građevine. Josip Stipan Relković, sin Matije Antuna Relkovića, napisao je krajem 18. stoljeća knjigu pod nazivom Kućnik, koji se prije svega može gledati kao gospodarski priručnik za Slavonca. Između ostalog, Josip Relković (1989, 25) govori kako i krajem stoljeća štagljevi nisu svugdje napravljeni.⁶⁵ Nadalje, on daje savjete i naglašava kako seljak mora više brinuti o urednosti štale (Relković, 1989, 29).⁶⁶ Kiljeri, kućari ili vajati gradili su se zbog širenja kućne zadruge u kojima su živjeli mladi braćni parovi jer je tradicionalna troprostorna kuća postala premala (Priručnik, 2011, 12). Kiljeri su imali dvije, tri i više sobica s malim prozorom i vratima te sa skromnom unutrašnjošću koja se sastojala od jednog kreveta, škrinje za ruho i dječje kolijevke. "Tu djevojka djevuje, tu joj se momak prikrada. U njemu izrađuje opremu za udaju i sprema u kovčege" (Tkalac, 1994, 141). Zatim je slijedila šupa, pušnica, kačara⁶⁷, kolnica⁶⁸ pa sjenik, štala i zahod. Nasuprot kuće, unutar kućišta stajala je krušna peć, hambar, kukuružnjak i bunar. U hambaru ili *ambaru* se čuvalo žito za ishranu ljudi i stoke. Ambar je bio statusni simbol svake obitelji. Gradio se na sredini dvorišta zbog zaštite od potencijalne krađe te zbog većeg dotoka svjetla i zraka (Tkalac, 1994, 31), a njihova posebnost odlikovala se i u tome što su bili odignuti od zemlje kako bi se

⁶⁵ "Jer josh kod nas Stagaljah l.) neprave, Vech' Stanove, gdi divjaju Krave!"

⁶⁶ "Kuju Marva po Naravi oddah; K'tomu Shtale dat' budu uredne, I Csifstochom datifu ugledne, I, da Marva bolje opocfiva."

⁶⁷ Posebno izgrađena ili od drva podignuta gospodarska zgradica u kojoj se drže kace prema <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (stranica zadnji put posjećena 19. lipnja 2017.).

⁶⁸ Spremište za kola i poljoprivredne sprave; kolnica prema http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=dlphUBk%3D (stranica zadnji put posjećena 19. lipnja 2017.).

omogućila prozračnost sa svih strana te kako bi se zaštitilo od miševa i drugih glodavaca. *Ambar* je bio svima na vidiku zbog potkradanja koja su se znala događati i unutar same zadruge. Ova spremišta često su se vrlo živopisno ukrašavala i rezbarila, a razlozi za to bili su različiti: od iskazivanja važnosti ove građevine do obrane od uroka (Španiček, 1995, 71-80).

Slika 12. – Hambar u Štitaru (Žaper, 2015, 26)

Izgradnja spremišta za žitarice za satniju i pukovnju te odvajanje dijela vlastitih usjeva za takva spremišta bila je obaveza i redovna graničarska rabota. Time se trebala smanjiti pojava gladi i siromaštva jer su graničari mogli pohranjene žitarice uzimati u zajam kada im je bila potreba. Postojale su dvije vrste takvih spremišta: magazini, pojate ili hambari te čardaci ili koševi. Magazini su služili za spremište pšenice, ječma i prosa dok se zob nije spremala u magazine jer je bila namijenjena isključivo stoci. Magazini su poslije 1780. godine počeli s izgradnjom na pustim mjestima zbog preventivne zaštite od požara (Tkalac, 1994, 73). Osim magazina, postojali su čardaci ili koševi u koje su se pohranjivali kukuruzi. Specifičnost je i ovog spremišta bila izdignutost građevine na kat. Stariji čardaci građeni su od pletera, bez blata kako bi provjetranje bilo stalno, dok su noviji bili građeni od dasaka. Graničari su bili dužni u magazin i koševu davati određeni dio vlastitog usjeva. Tako se u magazin za svakog člana graničarske kuće davalo po dva *mjerova*⁶⁹ neke žitarice u zrnu, a u koševu četiri mjerova kukuruza. Svaka kuća morala je imati "žitnu i kukuružnu knjižicu" u kojoj se zapisivalo primanje i izdavanje žitarica. Brigu o prikupljanju žitarica vodili su oficiri zvani magazioneri. Znalo se događati da su pojedine kuće kasnile s prinosima za magazin i koševu, pa bi za to kućni starješina odgovarao batinama kod vojnih vlasti. Često su vlasti, prilikom čitanja zapovijedi jasno dale do znanja koje kuće obilaze koji dan (Tkalac, 1994, 72-74). "Od Sutra

⁶⁹ *Mjerov* je označavalo količinu od 49,5 kilograma.

Ujtru imadu Magaizenery pocseti u Seoski Magaczin duxnu Rahnu pocseti Kupity, tako u Babinojgredi [172] Sutra ova Struga pokraj Berave od Nr 237. od Sikirevcza do Nr 288 iduch ka Czernoj; u Petak od Nr 212 do Nr 280 i Jellas, u Subotu Csevatovo, u Gundinczi od Nr 1 do Nr 50".⁷⁰

Slika 13. – Čardak u Drenovcima (Žaper, 2015, 28)

8. Javna sfera kulturnog stanovanja: život izvan kuće

Ceste su i od strane državnog vrha, ali i prosvjetitelja poput M.A. Relkovića ili Nikole Škrleca smatrane vrlo važnim segmentom u kvalitetnijoj organizaciji života. Tako je vladanje i carice Marije Terezije, ali i njenog sina Josipa II. bilo usmjereno ka poboljšanju prometnih puteva (Kolar-Dimitrijević, 2000, 38-39). Taube (2012, 21) smatra da se s poboljšanjem javnih puteva i cesta počelo tek "kada je slavni Josip II. usrećio ovu zemlju svojom trostrukom prisutnošću". Zbog velike želje za upoznavanjem krajeva kojima je vladao, Josip II. po vlastitoj kulturi putovanja odskaače od ostalih habsburških vladara pa ga se u nekim izvorima naziva i vladarom-putnikom (Roksandić, 2011, 24). Josip II. vodio se krilaticom da je za svakog vladara važno vlastitim očima uvidjeti kako narod diše. On je kao zaljubljenik u vojništvo gajio posebne osjećaje prema Vojnoj krajini (Buczynski, 1997, 63). "(...) [P]rosvjetiteljski [je] racionalizirao apsolutističko načelo vladanja, a to je pored ostalog pretpostavljalo u biti neograničenu potrebu za stalnim obavijestima o tome "kako narod živi", kao i procjene što bi trebalo poduzeti radu unaprjeđenja "općeg dobra" (Roksandić, 2011, 24). Josip II. je tako 1768. godine iz Beča krenuo u obilazak Ugarske i Slavonije sa željom stvarnog upoznavanja sa stanjem na terenu. Putovanje je započeo od Petrovaradina, preko Srijemskih Karlovaca, Zemuna (gdje se prilikom vožnje čamcem, koji je udario u panj, umalo nije utopio pri prevrtanju) i Rače (gdje piše da mu je za

⁷⁰ Zapovijed za 3. prosinca 1823. (2017, 64).

oko zapela krasna šuma, ali žali što ju sijeku). Zatim je obišao sela oko Rače za koja kaže da mu se sviđaju, ali je "narod jako zaostao u uljudbi". Nakon toga car je otišao do Vinkovaca, Broda na Savi te do Stare Gradiške i Osijeka, a cijelo putovanje je trajalo puna četiri dana (Šišić, 1901., 929-930). Šišić (1901, 931) je u Viencu u kraćem obliku objavio careve dojmove s putovanja, pa je za kraj citirao cara i njegove zaključke o Slavoniji:

"Uopće u Slavoniji ovdje još treba napomenuti, da svi stanovnici, kao i njihovo svećenstvo, Mađare jako mrze, te ništa više ne žele nego da postanu vojnici, od čega bi se dalo izvući velika korist, osobito kada bi se te ljude dobro obrazovalo i prosvjećivalo te u tom pogledu pokušavalo pridobiti njihove svećenike. Vojnik koji je istodobno nastanjen na zemlji manje košta, a na njegovu se vjernost i hrabrost može sigurnije računati nego kod nekoga tko je vrbovan novcem".

Prema Relkoviću (1994, 127-128) za vrijeme putovanja Slavonijom, car Josip II. :

"[v]idi svojim okom Slavoniju, vidi Savu i svoje međaše, vidi gradove, varoše i sela, kroz koja drumom putujući vidi s raskošjem s obe strane puta u svakom mistu stojeće muško i žensko, mali i veliko, koje, opravivši se što je koje ikada lipše moglo, s radostju i veseljem gleda(h)u svoga najvećeg monarku i samovladaoca. Vidi putove i drumove široke, uspravne i kamenjem nasute, mostove tvrde, sela po koncu u red stavljena; vidi i pofali i ukaza, da bi Njiovom Veličanstvu milo bilo, kad bi i ostale vladavine onako široke drumove i piskom nasute mogle imati i sela u red postaviti.

Ceste su gradili stanovnici Granice kao dio rabote, a sastavljene su bile od dva sloja. Prvi sloj činili su panjevi od hrasta koji su se slagali jedan do drugoga i zasipali pijeskom, a između panjeva nije smjelo biti zraka jer su tako brže trunili. Drugi sloj sastojao se od sitnog kamena odnosno šljunka, a tijekom godine, obaveza graničara bila je i nadosipanje ceste sitnim šljunkom oko svoje kuće. Graničari su ispred kuća, po zapovijedi morali postavljati daske ili neku drugu građu koja je služila kao nogostup. Pri sunčanom i suhom vremenu te iste daske su se sklanjale i čuvale u dvorištu graničarske kuće (Tkalac, 1994, 34-35). Pojedina sela bila su bogatija od drugih pa se opeka ranije pojavila. Tako su stanovnici iz sela sa zidanim stazama znali izrugivati one s *prtenim* putevima jer "su im krave staru pojele" (Markovac, 1940, 29). Tkalac (1994, 34-35) piše da se od 1827. godine ispred kuća pojavljuje nogostup od opeke koji su graničari često nadosipavali.

Slika 14. – Panj od hrasta pomoću kojeg se gradila cesta u 18. stoljeću – stalni postav Muzeja u Županji

O urednosti kuća, okućnica, cesta i putova vodilo se dosta računa. Josip Relković (1989, 49) savjetuje postavljanje ograde od pletera uokolo kuće jer takve ograde imaju dužu trajnost. "Jer Mlogo more ftajati Godinah, Njem' netriba ufrixko Promina. Za tu Gradbu tribujeti Prutja; Dakle, dati Ograda je krutja". I vojne vlasti su preko zapovijedi znale upozoravati stanovništvo na urednost naselja. Tako se bilježi slučaj od 23. travnja 1823. godine kada se u selu Babina Greda proslavljao crkveni god pa je satnija tražila od svih starješina da svoja dvorišta i jarke ispred kuće očiste, a rupe na *drumu* poravnaju. Svaki graničar je morao ispred svoje kuće iskopati jarak, redovno ga čistiti i odvoditi vodu iz njega.⁷¹ Preko jaraka graničari su gradili mostove i tako prelazili na cestu (Tkalac, 1994, 35). Osim uređenja cesta, radilo se na sveukupnom poboljšanju izgleda i vanjskog lica ulice. Matija Relković (1994, 84) se u drugom izdanju Satira hvali kako su ulice sada drukčije:

A drumovi kakovi su sada,
takvi bili još nisu nikada,
svi široki, a drugo uspravni,
mogu reći, da su mlogo slavni,
jer slobodno može svako proći,
kako obdan, tako u pol noći."

Tako se od druge polovice 18. stoljeća počinju niz ulice ispred kuća, ali i u dvorištima kuća saditi dudovi odnosno dudov svilac. U Slavoniji je Marija Terezija 1761. godine pokrenula bavljenje svilarstvom, a 1765. godine dolazi u Slavoniju svilarski stručnjak Sholengy kako bi savjetovao stanovništvo oko uzgoja dudova svilca (Kolar-Dimitrijević, 2000, 47-48). Naime, uzgajanje gusjenica i svilene bube bio je unosan posao za krajišnike u Brodskoj pukovnici. Koliko je uzgajanje dudova svilca za Slavonca bilo važno govori i podatak da su krajišnici žrtvovali sve, od čistoće i urednosti kuće, odricanja grijane sobe zbog gusjenica koje su morale

⁷¹ Zapovijed za 19. svibnja 1824. (2017, 94).

biti na toplom (pa je stanovnicima često preostajala samo kuhinja za obitavanje) do čitavog kućnog namještaja i vrata na koja su se dudove grane postavljale (Matanović, 2008, 144). O dudovima je brigu vodio *dudar* koji je, kada bi dud izrastao, odlučivao i savjetovao starješinu kuće o granama duda koje se smiju ili ne smiju podrezivati.⁷² I Relković (1994, 85) piše o novoj privrednoj grani koja se sedamdesetih godina javlja u Slavoniji, pa u Satiru donosi i točnu zaradu jedne udovice:

"Svilopređu kod nas ukoreni,
nek je hasna čoviku i ženi.
Jer nasadi zelenih dudova
i udata i ona udova,
pak se s otim mlogi podpomažu,
potribice i još dug zamažu,
kako jedna kod nas udovica,
- al doduše pomažu joj dica, -
ona uze dva lota simena,
pak tako mi mojega imena!
osam nedilj' što se o njih bavi,
lipe novce sebi zadobavi:
sedamdeset funti baš galeti
osim onog, što samo izleti;
za funt dobi četerest krajcara,
jerbo nitko ne smije da vara,
četrdeset forinti i više,
čini mi se da joj izbrojiše.
Dobro joj se naplati nadnica,
može živit i ona i dica".

I Taube (2012, 36) putujući Slavonijom govori o "čudnovatoj količini" duda, naglašavajući isplativost bavljenja svilarstvom te zaključuje kako se stanovništvo u Slavoniji i Srijemu bavi ovom privrednom djelatnošću jer "vrlo obilno uzvraća seljaku za taj njegov mali trud", a uz to je i "izvrsno prilagođen[a] prirodnoj lijenosti Ilira". Vojne vlasti u satniji kontrolirale su i određivale puno toga u svakodnevnom životu. Do koje granice se išlo govori i podatak da je vlast odlučivala i o količini pasa u kući i selu. Taj podatak ne treba čuditi, ako uzmemo u obzir da je bjesnoća tada bila aktualan problem kojemu se nije znalo doskočiti, budući da lijek protiv bjesnoće još nije bio otkriven.⁷³ Upravo zbog prevencije, Brodska pukovnija često je nalagala ubijanje pasa. Kuće koje su se nalazile na uglovima ulica i krajevima sela jedine si imale pravo držati pse. I skrb o psu bila je strogo regulirana. Osim što je svaki graničarski pas imao na vratu obješen klip kako bi se teže kretao, morao je biti zavezan preko dana, a za svaki prekršaj, gazda kuće bio je, kao i u drugim zapovijedima, odgovoran vojnim vlastima te je za prekršaje morao

⁷² Zapovijed za 21. svibnja 1823. (2017, 28).

⁷³ Otkrio Luis Paster 1885. godine prema https://hr.wikipedia.org/wiki/Louis_Pasteur (stranica zadnji put posjećena 26. kolovoza 2017.).

odgovarati.⁷⁴ U zapovijedima je često vojna vlast naređivala i podizanje žive ograde. Radilo se o formiranju ograde oko njiva i livada zbog zaštite od stoke koje su bile na ispaši u šumi. Često su u kontrolu i vizitaciju odlazili nadređeni oficiri, a "onoga Gazdu koji svoj Thall nebude zatvorio, vech da Marva na takovy u Rahnu unilazi i Quar csiny Compagnie takia objavity, dase takovy nemarljivy Gazda kashtigovaty more".⁷⁵

Slika 15. – Natpisna ploča, granica između županjske i vinkovačke satnije iz 18. st - zbirke Vojne krajine Muzeja u Županji

9. Gradnja objekata razne namjene

9.1. Sakralni objekti

Za vrijeme osmanske vladavine na tlu Slavonije događaju se velike promjene za katoličku crkvu. Crkve i samostani građeni od kamena i opeke nestaju u jeku rata, veće sakralne građevine pretvaraju se u džamije, a svećenstvo biva rastjerano ili pobijeno. Osim toga, katoličko starosjedilačko stanovništvo bježi u sigurnije krajeve, sklanja se u nepregledne šume, a mnogi katolici se odvođe u ropstvo ili prelaze na islam. Tako je na prostoru Slavonije za vrijeme Osmanlija uništeno gotovo 90% crkvi i kapela.⁷⁶ Na opustošene slavonske površine umjesto svjetovnog stanovništva dolaze franjevci iz Bosne, kojima Osmanlije dopuštaju sakralno djelovanje. Međutim, izgradnja novih sakralnih objekata nije bila dozvoljena. Dozvoljeno je bilo samo popravljjanje starih, ali i to se događalo vrlo rijetko, uz potrebne dozvole samog cara. Tako je ostala sačuvana sultanova potvrda iz 1641. godine koja nam daje do znanja kakav je bio odnos Osmanlija prema sakralnim katoličkim građevinama:

"Kada ovi ferman primiš znaj, da je namjestnik fojnički Derviš efendi, kojeg znanje neka se umnoži, poslav pismo javio ovo: Došav duhovnici fojničkoga samostana na sud potužili su se,

⁷⁴ Zapovijedi za 19. ožujak 1823. (2017, 16-17).

⁷⁵ Zapovijed za 12. veljače 1823. (2017, 10).

⁷⁶ Osim uništenja sakralnih spomenika od strane Osmanlija, objekti su nestajali i zbog dotrajalosti.

da je crkva njihova i samostan već odugo vremena poharana i blizu je da se sruši; pak su zamolili da jim se poprava po starom dopusti. Radi toga ovim carskim fermanom zapoviedam, ako je istina, što je prikazano i ako je crkva prije osvojenja Bosne sagrađena, a ne poslije, dakle, ako je posve drevna, da se njezino popravljjanje ne prieči, ali popravci nek se učinu samo na potrebitih mjestih i to samo 'daskom'; ujedno nek se pazi, da se crkva ne razmakne dalje no što je prije bila, i da se ne bi štogod *kamenom* ili *zemljom* popravljalo" (Španiček, 1995, 103).

Prorijeđeno katoličko stanovništvo počinje se okupljati po kućama vjernika, grobljima i na otvorenim vanjskim površinama. Osim toga, vjernici počinju graditi skromne drvene crkvice, drukčijih oblika nego prijašnje. Potrebno je znati da je do polovice 18. stoljeća vlast dopuštala gradnju crkvi samo od drveta (Kaser, 1997a, 191). Tako se osmanski period u Slavoniji u 16. i 17. stoljeću veže uz pojavu drvene sakralne arhitekture koja je posebno dominirala u prvoj polovici 18. stoljeća, a nestaje već u 19. stoljeću. Period 16. i 17. stoljeća bilježi mali broj novosagrađenih drvenih crkvi, ali nakon oslobođenja Slavonije od Osmanlija, početkom 18. stoljeća, gradnja ovakvog tipa crkvi i kapela postaje svakodnevna. Tako Horvat (2000, 22-28) piše kako je u Babinoj Gredi oko 1730. godine podignuta drvena kapelica s drvenim tornjem i drvenim oltarom, ali bez ikakvih slika niti drugih potrepština za čitanje svete mise. Prema tome, sakralni se objekti od drveta u tom periodu brzo podižu, što zbog pomanjkanja materijalnih sredstava za izgradnjom objekata od tvrdih materijala što zbog žurne potrebe za oživljavanjem duhovnog života na ovim prostorima. Drvene crkve bile su građene, prema izvještajima iz 18. stoljeća blizu ili na samim ruševinama srednjovjekovnih crkvice. Građa je bila raznolika, od kanatne tehnike, dasaka do brvnara, često vrlo skromna, pa i bez zvonika i ostale crkvene opreme. Takve crkve često su bile građene na grobljima jer su kuće bile raštrkane i sela nisu bila regulirana, pa je upravo groblje predstavljalo najprikladnije mjesto. Nažalost, drvena građa bila je slaba i vrlo jednostavna pa je ubrzo počela propadati. Osim toga, pojedini stanovnici bili su siromašni pa im je neimaština onemogućavala kvalitetnu brigu za drvene sakralne objekte. Tamo gdje su to prilike dozvoljavale, drvene konstrukcije zamjenjivale su se zidanim, od kamena i cigle. Upravo to je bio glavni uzrok zamijene drveta za tvrdi građevni materijal jer od 19. stoljeća sustavno dolazi do poboljšanja životnog standarda i općih prilika. Da je i u 18. stoljeću postojala crkva građena od tvrdog materijala dokazuje Engel (1971, 541) koji bilježi za mjesto Rokovce da na udaljenosti od pola sata hoda postoji "od dobre građe zidana crkva", kao i Jozefinski tajni zemljovid iz osamdesetih godina 18. stoljeća koji piše da je "[c]rkva u selu izgrađena od pečene cigle" (HTNZ, II, 1999, 116). Još jedan od uzroka propadanja drvenih crkava bilo je i ušoravanje sela. Naime, loše drvene crkvice građene stihijski ili na grobljima napuštale su se i tako su propadale, a formirana nova sela na okupu povećavala su se i tako iziskivale i prostranije crkve, ali i crkve od kvalitetnijeg i dugotrajnijeg materijala. Primjer Babine Grede kazuje nam da su i teško prohodni poljski putevi, zemljišta natopljena vodom te

blizina Save također igrali ulogu u izgradnji novih sakralnih objekata u mjestima. Tako je Babina Greda, čiji su župljani do tada odlazili u crkvu u Šamac zbog svih otežavajućih okolnosti dobila 1785. godine svoju crkvu i župni stan u selu. Upravo zbog učestalih poplava, u mjestu Bošnjaci koje je bilo sjedište župe za mjesto Bošnjaci, Županju i Štitar, došlo je također do preseljenja pa središte župe postaje Županja koja je geografski bila u središtu ova tri mjesta (Horvat, 2000, 47). I crkva u Županji izgrađena 1717. godine bila je drvena te je zamijenjena novo crkvom od čvršćeg materijala 1800. godine, na malo daljoj lokaciji od rijeke Save, nego što je bila prvotna (Sršan, 2009, 6-8). Iz kanonske vizitacije 1782. godine vidljiv je problem te prvotne "drvene, ruševne" crkve u Županji "koja jedva primi 150 osoba" (Sršan, 2009, 7). I za vrijeme sljedeće vizitacije koja se održala deset godina poslije, 1792. godine, ponovno je se opisuje kao "jadnu i ruševnu, kao što je bila i prije deset godina, malu, drvenu, ruševnu, neprimjerenu tako brojnim vjernicima i nepopravljenu ni u jednom dijelu" (Sršan, 2009, 31). Zbog toga biskup u vizitaciji ističe potrebu za izgradnjom veće i kvalitetnije crkve, što se, kako je već napisano i ostvarilo na samom početku 19. stoljeća. Da se većina sakralnih objekata u to vrijeme borila s manjkom prostora te porastom broja stanovnika, a time i vjernika govori i podatak da je u Župi Drenovci 1782. godine obred mise za vjernike izvršen izvan crkve uz improvizirani oltar (Sršan, 2009, 9). Slično se događalo i s grobljima. Tako je groblje u Babinoj Gredi ponovno izgrađeno početkom 19. stoljeća, a zbog niske nadmorske visine i čestog plavljenja graničari su morali vršiti dodatna nasipavanja terena (Tkalac, 1994, 139). Na temelju *Zapovidi* uvidjelo se da zapovjednici obavještavaju graničare kako se i dalje nove i veće crkve moraju graditi te da svaka kuća mora u tome imati svoj prilog kroz rabotu koja se sastojala od davanja propisane količine materijala za izgradnju sakralnih objekata:

"Kako jurve selu Babinoigredi i Gundincimah od visokog Dvor zapovidito jest da nove i veche Czerkve praviti moraju, tako imadu takova Sella za ovu godinu Cziglu i Krecs u Pripravu metnuti, kotomu Poslu jest naiprvo od Potribe Fattove za Cziglu i Krecs usichy, tako Babinagreda 556 Fattova, a takodjer i Gundinczi 556 Fattova usichy imadu, u Babinoigredi dolazi od 17 do 60 godina na Rabotarsku Glavu 1 Fatt, a u Gundinczi 2 Fatta od Glave usichy moraju i do 10 Dahna svaki prid svoju Kuchu izvesti mora, potlim 10 Dahna oche se od Kuche, do Kuche vizitirat, i koji ne bude ovu Zapovid obsluxio, oche oshtro kashtigovan bitty, Babogredczi imadu takove Fattove u Shkopinjaku kod Schumara Werricha, a Gundincsany kod Schumara Phillipovicha u Merolinu od lexече schume sichy".⁷⁷

Osim izgradnje crkvi, nakon odlaska Osmanlija, Slavoniju karakterizira i pojava male sakralne arhitekture. Slavonska sela tada postaju bogatija s nizom križeva, raspela, poklonaca, kalvarija te pilova sa skulpturama svetaca. Mala sakralna arhitektura, prema Španičeku (2007, 163) vezana je uz pučku pobožnost koju karakterizira "samoinicijativnost prilikom gradnje i

⁷⁷ Zapovijed za 29. siječnja 1823. (2017, 7).

održavanje". Pojedine obitelji s raznim osobnim nakanama često su samostalno podizale razna mala znamenja vjere.

Slika 16. – Na jozefinskim izmjerima načinjenim oko 1780. godine ucrtana je kapelica Sv. Roka između Županje i Bošnjaka, koja je prema izvorima (Horvat, 2000, 47) izgrađena na temelju sredstava koje su dali sami župljani jedne i druge župe (HTNZ, II, 1999).

Kapelice su činile najvažniji segment male sakralne arhitekture te su se razvile u mnoštvo različitih tipova i oblika (Španiček, 2007, 164). Tako vizitacija iz 1755. godine donosi podatak kako u Županji tada postoje dvije kapelice, od toga je prva kapelica Sv. Jurja izvan samog mjesta, na neograđenom groblju, gdje se često tijekom godine slavila misa. Druga kapelica, za koju se ističe da je izgrađena od drveta, bila je posvećena Sv. Roku te prikladno ograđena. U kapelici se nalazio sav potreban namještaj, od slike svetog Roka, svijećnjaka, prenosivog oltara, srebrnog kaleža s pliticom, misnica raznih boja, korporala, rimskog misala, humerala, cinguluma (Sršan, 2006, 595). Da je život graničara bio strogo reguliran od strane države i vojske pa čak i u segmentu duhovnosti i njene prakse govore nam razne zabrane, regule i ograničenja koja su se odnosila na stanovništvo u Granici. Tako se post i izbjegavanje mesnih jela smatralo normalnim, a svako kršenje bi se kažnjavalo. Slično je bilo i s prakticiranjem odlazaka na misu, kako nedjeljom tako i zapovijedanim blagdanima.

"Gostionice su morale biti zatvorene za vrijeme služenja mise. Kada bi stigla prijava da su se graničari zadržavali u gostionici za vrijeme mise, bili su kažnjeni. (...) Zabranjeno je bilo kolo ili neko drugo veselje za vrijeme mise ili večernje. Isto tako za vrijeme mise i večernje nisu smjeli graničari voziti žitarice u vodenicu ili potočaru na meljavu. Kola se ne smiju nedjeljom upotrebljavati osim ako kompanija naredi poslije podne pokret na Savu po pijesak. Naročito na Veliki petak bilo je zabranjeno voziti žitarice na meljavu. Djeca, mladež i služinčad morala su slati u nedjelju poslije podne u crkvu na vjeronauk. Kućni starješina koji ne pošalje svoje mlade ukućane na vjerske dužnosti bio je kažnjen zatvorom i teškom rabotom" (Tkalac, 1994, 140).

Slika 17. i 18. – gore lijevo, nacrt crkve za Slavonsku vojnu granicu, 1826. g.; gore desno, crkva sv. Lovre u Babinoj Gredi građena 1835.-1838. g. (Zapovidi, 2017, 180 prema HDA, ZP, serija "Bogoštovne zgrade", inv, broj 286).

9.2. Profani objekti

U 18. stoljeću pojavljuje se mnogo objekata raznih namjena. Tada nastaju šokački stanovi, a pojavljuju se i mlinovi – vodenice/suware, čardaci, krčme. Šokački stanovi ili salaši pretpostavlja se da su nastali sredinom 18. stoljeća, kada se događaju i druge velike promjene u teritorijalizaciji Slavonije. Tako se nastanak stanova povezuje s ušoravanjem sela, iako su počeci izgradnje i dalje nejasni i postoji nekoliko pretpostavki. Jedna teza kaže kako su stanovi nastali jer su graničari bili nesretni stjerivanjem kuća u niz pa su si "sagradili prikladne kuće i prilike za odgajanje marve, živadi, pčela i voća" (Knežević, 1990, 12). Nadalje, postoji i pretpostavka kako su stanovi "ostaci prastarih seljačkih naseobina u kojima su živjeli prije nego su ih "stjerali" u sela s današnjim izgledom" (Knežević, 1990, 12). Stanovi su imali značajnu ulogu u slavonskom tradicijskom seljačkom gospodarstvu i predstavljali su drugi dom, mjesto u blizini šume, na osami, za držanje stoke i ratarsku proizvodnju. Budući da se vlasti nisu suprotstavljale gradnji ovakvih nastambi, već 1750. spominje se prvi salaš u blizini Sikirevaca (Španiček, 1995, 89). Detaljan opis stana donosi Žarko Španiček:

"Tako stanovi objedinjuju gospodarsku i stambenu namjenu, njihova glavna funkcija je privreda. Podizani su kako bi se zemlja udaljenija od sela lakše obradila, ali i zbog ispaše

i žirenja stoke. Salaši su osobito značajni u većih obiteljskih zadruga. Njihovom razvijenom gospodarstvu prostor okućnice u selu bio je naprosto pretijesan (...) Osim toga, ekstenzivan uzgoj stoke koji se zadržao sve do II. svjetskog rata, a po negdje i do danas, također je zahtijevao zgrade za smještaj ljudi, stoke i hrane izvan sela bliže šumi, livadama i oranicama. Stoga je još jedan kompleks zgrada u seoskom ataru ili uz šumu bio gotovo neophodan. Kako bi se obrada zemlje i uzgoj stoke na salašu bolje organizirao, na njemu se povremeno ili trajno boravilo. Obično to čine bračni parovi iz zadruge koji se smjenjuju po određenom redu. "

Osim stanova, u 18. stoljeću bilježi se razvoj seoskih mlinova, kao "najrašireniji i najznačajniji proizvodni pogon u tradicijskom graditeljstvu i seljačkom gospodarstvu" (Španiček, 1995, 91). Od prve polovice stoljeća, zbog povoljnih uvjeta u kojima postoji velik broj rijeka i vodotoka, posebno se razvijaju vodenice. Iako je tijekom stoljeća njihov broj rastao te su one predstavljale najbolji tip mlina, postale su uskoro mjesta na kojima se odvijala ilegalna suradnja s bosanskom stranom. Osim toga, vodenice na Savi počele su stvarati problem u plovidbi, pa se tražilo njihovo premještanje na obalu, bliže čardacima. Opet, i to je bio svojevrsan problem jer su vodenice preblizu obale bile smetnja u tegljenju lađa (Matanović, 2000, 75). Nadalje, Markovac (1940, 27) piše da su brane od vodenica stvarale poplave, a Josip Relković (1989, 65) spominje da su po zimi potoci na kojima su se nalazile vodenice znale zalediti. Tako je problem vodenica najpraktičnije riješen njihovim postupnim nestankom i to već u drugoj polovici 18. stoljeća. Sačuvane su dvije naredbe iz 1765. i 1786. godine u kojima se naređuje rušenje vodenica i gradnja suvara (Španiček, 1995 prema Virč, 1985, 135). I Engel nas izvještava da je 80-ih godina 18. stoljeća skrojen prijedlog o uklanjanju vodenica ili *kašičara*, kako su još nazivali vodenice s rijeke Save.

" (...) imajući u vidu da bi se uklanjanjem vodenica na Savi i na potocima ne samo otklonile poplave u zemlji delimično nego odstranili i dosadašnji mnogobrojni procesi, nastali sa onostranim podanicima zbog krijumčarenja i sanitetski zabranjenog mešanja što se zbiva po vodenicama, predložila je Generalna komanda 1. februara 1786. da se vodenice, uvažavajući te okolnosti, zatvore, a umesto njih svud uvedu suvare, koje ionako više odgovaraju nameni, i to uz trogodišnje do šestogodišnje oslobođenje od poreza i besplatno davanje drva" (Engel, 1971, 173).

Tako suvare, koje se prvi put spominju još krajem 17. stoljeća, počinju biti glavna vrsta mlina u Slavoniji, osobito u županjskom i vinkovačkom kraju, gdje su vojne vlasti od graničara u sklopu redovne rabote tražili i izgradnju ovakvih mlinova. Prednost suvara bila je u njihovoj neovisnosti o vodi i vodostaju [jer ih je pokretala konjska sprega (Markovac, 1940, 27)], kao i godišnjem dobu i hladnoći. Osim toga, suvare su smanjile broj vodenica pa je omogućena slobodna plovidba rijekama (Španiček, 1995, 96). Zaštita pograničnog područja od Osmanlija regulirana je sustavom čardaka – stražarnica unutar kojih je posada davala uzbunu, skupljala vojsku na obranu te stanovnike upozoravalo na moguću opasnost od Osmanlija. Nakon teritorijalnog uređenja i ustroja pukovnija sredinom 18. stoljeća, pogranična linija bila je

izgrađena od velikog broja čardaka koji su bili udaljeni međusobno oko pola sata hoda. Tada dolazi i do drugih velikih promjena u izgradnji obrambenog sustava, koje nastaju paralelno s porastom broja stanovnika te regulacijom načina stanovanja i formiranjem ulica. Tako je sredinom 18. stoljeća velik broj novih krajiških sela utjecao na izgradnju novih čardaka koji su morali biti izgrađeni po unaprijed određenim pravilima.

"Nove kuće, čardake i sela moralo se uklapati u zacrtanu liniju. (...) Po propisanom vojnom ustroju slavonsko-posavski krajišnici morali su pri podizanju novih sela nizati ih uz ceste jednoredno ili dvoredno, zemljišne su posjede oblikovali u posjede okupljenog tipa smještene tik iza samih kuća, a nikako raštrkane po okolici" (Kljajić, 2002, 136).

Tako su se tada dva čardaka postavljala u dvorednim selima, a po jedan čardak stavljao se u jednoredna sela i to na rubovima sela. I u čardacima se za vrijeme straže poštovao strogi vojnički život krajišnika, tzv. "život na zapovijed" koji je " (...) sputavao svaki duhovni razvoj i polet. Po zapovijedi se jelo, pilo, spavalo, molilo, stražarilo, katkad i šutjelo" (Kljajić, 2002, 136). U drugoj polovici 18. stoljeća, Slavonska vojna krajina bila je jedno veliko gradilište kontrolirano od strane vojnog vrha. Tako i Engel (1972, 181) piše kako su sve javne ustanove, sve barutane, stražarnice, erarske gostionice, kvartiri za oficire, časnički stanovi morali biti izgrađeni po nacrtu koje je naložilo Dvorsko ratno vijeće. U središtu sela, dakle, postojala je crkva, seoska škola, bili su tu i područni upravni uredi pukovnijski. Veća mjesta bila su povezana *carskom* cestom gdje su se nalazili i poštanski uredi, pa su tako za Brodsku pukovnijsku uredi bili u Brodu, Oriovcu, Garčinu, Vrpolju, Mikanovcima i Vinkovcima (HTNZ.1999,30).

10. Vojni komuniteti – "civilni otoci u vojnom moru"

Slavonska vojna krajina s procesom teritorijalizacije u drugoj polovici 18. stoljeća bila je konačno podijeljena na svoj vojni i civilni dio. Habsburške vlasti svjesno su izolirale i odvojile Vojnu krajinu od drugih krajeva Monarhije "u želji da se stvori prostor koji je trebao poslužiti kao ogledni primjer merkantilističkog ideala autarkije (...)" (Matanović, 2002a, 7). Za ovaj zatvoreni sustav autarkije posebno se zalagao car Josip II., koji je bio stava kako je prostor Granice "trebao (...) hraniti svoje stanovnike, osiguravati im ispunjenje drugih potreba te opremiti i besplatno držati vojnu silu od nekoliko desetaka tisuća vojnika" (Matanović, 2002a, 8). Karakteristika Krajine bila je njena isključivost bavljenja poljoprivredom. Stanovništvo je dobivalo zemlju koja je predstavljala plaću za obavljanje vojne službe. Budući da se zemlja dobivala samo za vrijeme vršenja vojne službe, graničari ju nisu imali pravo prodati i započeti privređivati na drugačije, neagrarne načine. Tako se u Vojnoj krajini zbog razvoja obrta i trgovine osnivaju nevojnička mjesta, "pokretači krajiškog gospodarstva" (Matanović, 2002a,

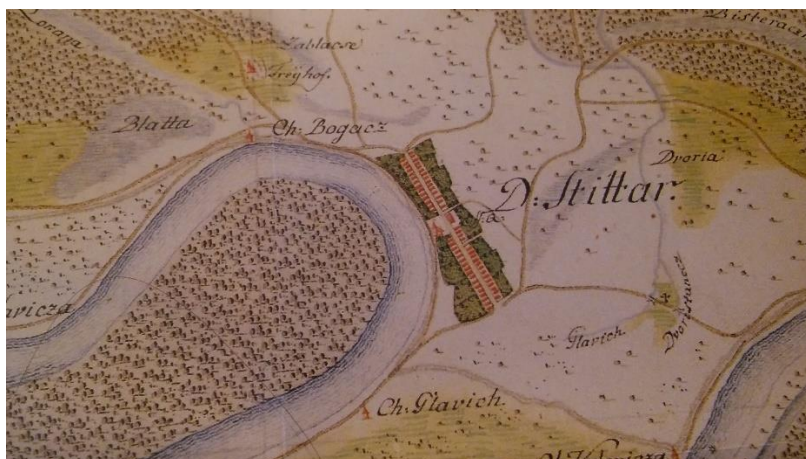
13) - vojni komuniteti. Petrovaradin je postao prvi slobodni vojni komunitet u Slavonskoj vojnoj krajini 1748. godine. U Brodskoj pukovnji prvi takav privilegirani komunitet postao je Brod na Savi 1753. godine, a drugi su bili Vinkovci, i to tek 1765. godine (Matanović, 2006, 183).

"Stanovništvo vojnih komuniteta oslobođeno je gotovo svih obaveza vezanih uz vojnu službu i čuvanje granice. No, zauzvrat dobivene slobode komuniteti su morali prihodima pojačano puniti Ratnu vojnu blagajnu ne bi li se u Vojnoj krajini ostvario habsburški ideal autarkije, tj. ne bi li stanovništvo Krajine samo proizvodilo za zadovoljenje svih svojih potreba te uzdržavalo, za Habsburgovce, besplatnu krajišku vojsku" (Matanović, 2006, 184).

Iako su krajiška sela u Brodskoj pukovnji sve više prihvaćala planska i sustavna uređenja, ono se prema Matanoviću nije moglo mjeriti sa strogim pravilima koja su vladala u komunitetima unutar pukovnije. Tako je za izgradnju Broda odlučujuću ulogu odigrala tvrđava Brod pa su se stanovnici komuniteta morali strogo pridržavati pravila vezanih uz podizanje kuće. Posebno su se isticala tri pravila: da se ulice komuniteta formiraju okomito na tvrđavu, da su prizemnice jedini dopušteni oblik kuće te da kuće građene unutar topovske linije tvrđave moraju biti od drveta (Matanović, 2002b, 195). Gradnja ulica koje su okomito položene na esplanadno područje trebala je otežati napadačima kreiranje zaklona iz kojih bi napadali tvrđavu. Nadalje, svaka kuća u Brodu na Savi morala je biti odobrena od strane građevinske direkcije tvrđave, a i nakon izgradnje, kuća je morala dobiti potvrdu da je pravilno izgrađena. Matanović (2002b, 195) piše da su sačuvani slučajevi u kojima je vlast zapovjedila rušenje kuća jer se nisu uklapale u obrambenu liniju. O simetriji ulica vodila se stroga kontrola pa se pri gradnji kuća pazilo na ravnu liniju koju je ulica morala zadržati, a većina njih građena je paralelno s rijekom Savom radi lakše obrane od Osmanlija.

"Glavne brodske ulice: Savski sokak, Mucvanj, Šaragljice, Srednji sokak, Rasol sokak, Široki sokak i Šinterov sokak pružaju se u smjeru istok-zapad, dok se samo Ciganski sokak, Grabrik i Balatin spuštaju okomito prema Savi što upućuje da se pri izgradnji zaista pridržavalo strogih odredbi norme o uređenju vojnih komuniteta (...)" (Matanović, 2006, 183).

Zanimljivo, dozvola za izgradnju *okomitih* ulica dana je tek 1780. godine, što se može interpretirati kao posljedica smanjene opasnosti od Osmanlija, ali i posljedica skučenosti prostora unutar komuniteta i nemogućnost daljnjeg širenja *paralelnih* ulica. Ipak, ako pogledamo i vojna naselja unutar Brodske pukovnije, ulice su također većinom bile građene paralelno s rijekom Savom, kada je to konfiguracija terena omogućavala.

Slika 19. – Ušoreno mjesto Štitar u Brodskoj pukovnji na jozefinskoj karti s ulicom građenom paralelno s rijekom Savom (HTNZ, II, 1999).

Vidljivija razlika ipak se uočavala u broju soba u kućama u komunitetima i selima. Tako su kuće u satnijama imale najviše tri prostorije, dok je u komunitetima taj broj bio puno veći. Tome u prilog govori oglas brodskog trgovca Ivana Ninkovića iz 1818. godine koji je prodavao svoju kuću koja je imala osam soba, tri kuhinje, dvije ostave, podrum, zidni bunar, kolnicu i vrt. Matanović (2008, 144-145) ističe još jedan primjer bogatstva i raskoši komuniteta iz 1782. godine kada je građanin Nove Gradiške svoju kuću koja je imala osam prostorija ukraoio zlatnim lavovima. Ipak, generalno nije postojala tolika razlika između sela i komuniteta jer nisu svi imali novaca za tako raskošne prostorije i bogate kuće. Tome u prilog govori i sljedeća **Tablica 6.** koja pokazuje broj soba u kućama komuniteta Slavonske vojne krajine za 1776. i 1781. godinu.⁷⁸

komunitet	kuće 1776.	sobe 1776.	prosjeak soba u kući 1776.	kuće 1781.	sobe 1781.	prosjeak soba u kući 1781.
Petrovaradin	425	862	2,0	432	887	2,1
Karlovc	930	1214	1,3	945	1329	1,4
Zemun	798	1418	1,8	813	1604	2,0
Mitrovica	165	290	1,8	252	393	1,6
Vinkovci	113	165	1,5	137	213	1,6
Brod	371	493	1,3	367	453	1,2
N. Gradiška	89	194	2,2	120	245	2,0
S. Gradiška	217	247	1,1	220	255	1,2

⁷⁸ Matanović, 2008, 145.

Dakle, iz tablice možemo zaključiti kako su raskoš i bogatstvo u komunitetima bili pojedinačni slučajevi, ako uzmemo u obzir da je prosjek soba u komunitetima Brod i Vinkovci u drugoj polovici 18. stoljeću oko 1,5. Međutim, razlike su veće ako usporedimo broj ljudi koji žive u selu i u komunitetu. Tako Engel (1971, 559) donosi podatak da 1776. godine u selu Bošnjaci živi 1724 stanovnika u 142 kuće, dok 1472 stanovnika Broda stanuje u 371 kući (Matanović, 2008,146). Dolazimo do zaključka da u Brodu živi u jednoj kući puno manje ljudi nego u vojnom selu Bošnjaci. To ne treba čuditi ako uzmemo u obzir da su zadruge na selu bile favorizirani oblik obiteljskog udruživanja budući da su one predstavljale idealan tip vojno-krajiške organizacije. Stanovnici vojnih komuniteta, pak, živjeli su u nuklearnim obiteljima s prirodnijim vezama krvnih srodnika. Naravno, takav oblik obiteljskog okupljanja u komunitetima bio je moguć budući da su komuniteti bili oslobođeni vojne službe (sve: Matanović, 2008, 144-146).

11. Militarizirano društvo i svakodnevica

Život graničara u Slavonskoj vojnoj krajini u 18. stoljeću vođen je svakodnevno pod strogom vojnom stegom. Općeeuropski procesi militarizacije i brojne opsežne reforme vojske koje su se tada događale u Europi intenzivno je osjetilo stanovništvo Granice. Mnogostruko povećanje vojnika u europskim državama rezultiralo je povećanim vojnim utjecajem na događanja u državi, a posljedično i na svakodnevicu graničara u Vojnoj krajini. Zbog toga, radi stvaranja pokornog i radišnog stanovništva, pojavljuju se različite vojne kazne, od batinanja, trčanja kroz šibe, kandžijanja i tome sličnih disciplinskih mjera. Teška fizička opterećenja nazivana su rabota, a u prvoj polovici 18. stoljeća nisu bila regulirana. Zbog toga prvu polovicu stoljeća karakterizira "samovolja vojnih lica" pa su vojni zapovjednici bez kontrole udarali graničare po prsima, rebrima, glavi, ramenima i nogama. Tkalac (1994) piše da su graničare znali čak i gaziti. U drugoj polovici 18. stoljeća, točnije 1752. godine carica Marija Terezija uvodi umjesto batinanja trčanje između 300 momaka što se za najteže prijestupe ponavljalo po četiri puta uz šibanje. I na temelju *Zapovidi* daje se naslutiti kako je život graničara gotovo svakodnevno prolazio u strahu od teških batina jer se formulacije poput "kashtigovan biti hoche", "pod naioshtriju kashtigu", "na kashtigu pritegnutty" pojavljuje čak 301 put. "Batinalo se za sve: kako za ozbiljnije prekršaje poput pucanja, krađa ili spavanja na straži, tako i za prijestupe kao što su neizvješeni kućni broj, preljub ili nevezanje psa na lanac" (*Zapovidi*, 2017, 5). Da se radilo o krajnostima govori i podatak kako su graničari i brkove morali obrezivati po određenim pravilima (Pšihistal, 2000, 149; Jarić, 2007, 82-83), kao i da se kretanje po naseljima

bez opravdanog razloga iza 21 sat kažnjavalo (Landeka, 1991, 1).⁷⁹ Godine 1775. godine Slavonska vojna krajina regulirala je vrstu i broj rabote, pa nastaje 13 carskih, 12 općinskih i 17 vrsta privatnih rabota, a kazne su bile podnošljivije. Rabote su obavljali graničari i graničarke u starosti od 18 do 60 godina, a djeca, stari i bolesni formalno su bili oslobođeni, dok je u praksi ipak bilo drukčije. Krunoslav Tkalac (1994, 158-164) donosi popis rabota:

	CARSKA RABOTA	OPĆINSKA ILI SVEOPĆA RABOTA	PRIVATNA RABOTA
1.	Gradnja stanova za oficire, stražarnica, gostionica i pisarnica	Održavanje mostova, putova i šetališta	Briga oko pčelarstva
2.	Gašenje i dovoz vapna, izrada drva za građu	Služba poštara za pukovnijske liječnike i suce	Sadnja dudova
3.	Dovođenje zanatlija na izgradnju utvrda	Služba satnijskog listonoše	Gajenje svilene bube i održavanje pribora
4.	Preuzimanje vojne pošte	Vodonoša za glavnu stražu u Vinkovcima	Prijevoz drva za čardake i stražu
5.	Izrada drvenog dijela puške (kunduk)	Transport drva za oficire u Vinkovcima	Nabava zobi i ječma za carske konje
6.	Popravak drvenih topova	Transport drva za oficire na kordonu	Izdvajanje livade za ispašu konja
7.	Priprava i transport ugljena	Izgradnja i popravak čardaka	Ograđivanje prostora za ispašu konja
8.	Sakupljanje i transport žira	Održavanje kopitnice na rijeci Savi	Nadzor ograđenog prostora za ispašu konja
9.	Transport oružja	Gradnja i popravci vojnih objekata u pukovniji (šupe, strelišta za bojno gađanje)	Gradnja savskog nasipa
10.	Vožnja oficira po pukovnijama	Dovoz svečane vojne odore	Gradnja i popravak seoskih kuća za stanovanje čuvara konja i bolesnih prolaznika
11.	Prijevoz graničara iz drugih pukovnija	Transport za oficire, sud i redarstvo	Obnova graničarskih znakova na njivama i livadama
12.	Prijevoz oboljelih graničara	Raznošenje vojne plaće	Straža za stoku
13.	Izgradnja kuća novonaseljenih graničara		Uzdržavanje seoskih bunara

⁷⁹ Teški život graničara ponekad se znao iskazati i pomoću stihova: "Od mladosti do starosti/Bog Krajini nek' oprosti/ostavili u njoj kosti/Bog Krajini nek' oprosti" (Knežević, 1990, 8).

14.			Prijevoz oficira za rješavanje sporova i prekršaja
15.			Prijevoz oficira zbog potpisivanja imovine u smrtnim slučajevima
16.			Izgradnja i popravak crkve, župnog stana i škole
17.			Održavanje seoske straže

Osim ove tri vrste rabota koje su se ponavljale nekoliko puta godišnje i za svako eskiviranje kažnjavale, postoji još rabota koje se na temelju Babogredskih zapovijedi mogu iščitati. Tako su stanovnici Granice morali donositi drva za školu, radilo se na satnijskoj ciglani, seoskom magazinu, ograđivale su se crkvene livade, sjekla su se drva iz šume za župnike, prevezio se župnik, održavala su se groblja. Osim toga, svaka kuća morala je predati pukovnji određeni broj dudova, gloga, šipkova sjemena, ptičje glave, guščjih pera, šumskog sjemena, šišarica i trnja (Tkalac, 1994, 162-163). Kako bi se na trenutke odmaknuli od teškog graničarskog života s puno obaveza i vojne discipline, stanovnici Granice često su se družili i svoj društveni život upotpunjavali raznim događajima. Jedan od poznatijih bio je *divan* ili *prelo*, običaj koji su starosjedioci održavali čak i za vrijeme osmanske vladavine u Slavoniji. "To je običaj da se na večeri svi pozvani sastanu u jednoj kući. Djevojke i žene predu, vezu, čihaju perje, kazuju priče, šale, zagonetke, pjeva se, svira pa i igra. Tu se nađu i momci da se vide s djevojkama" (Tkalac, 1994, 147). Vojne vlasti pokušavale su raznim metodama iskorijeniti ovaj običaj, što se najviše uvidjelo na temelju čitanja tjednih zapovijedi. Tako se bilježi događaj kada je graničar Grgo Verić s 15 batina kažnjen jer je u sitne sate "na Drumu s Diwojkama se psowo i larmiro." Međutim, ovaj stoljetni običaj u Granici nije se dao iskorijeniti. Satnik Matija Antun Relković (1994, 29) kao pristaša prosvijećenog apsolutizma, u svom Satiru kritizira divane, odnosno *prela* i *kola* koje je smatrao "glavnim rasadnikom raskalašenosti" i "rđav običaj baštinjen od Turaka" te je u njima vidio kamen spoticanja za gospodarski napredak stanovništva.

"Oni ob noć oko kola kašu,
a kad lipo sve okolo opašu,
onda stražnji pridnjima omahne
i sve kolo na zemlju obvale,
pa kad bude od divojak' hrpa
onda zgrabiv svaki svoju drpa".

Osnovni razlog zabrane noćnih sastanaka – divana mogao bi se pronaći u potrebi jačanja patrijarhalnog obiteljskog života koji nije izvan ustaljenih formi trpio nikakve kontakte. Jedan

od razloga zbog kojeg su vojne vlasti branile divane jesu česti, pa i krvavi, sukobi među momcima. Osim divana, Relković je kritizirao i svadbene običaje puka koje su znale trajati i do tjedan dana. Tako on, razmišljajući čisto ekonomski, vidi u njima rasipanje teško stečene imovine.⁸⁰ Nadalje, svadbe, ali i drugi svečani godovi dovode, prema mišljenju vlasti do neumjerenosti u piću, a ponajviše rakiji - omiljenom piću Slavonca, što je prema Relkoviću još jedan uzročnik loše ekonomske situacije. Taube (2012, 58) u više navrata spominje Slavonca koji vrlo marljivo brine o sadnji bijelih i plavih šljiva kako bi od tih istih šljiva pekao rakiju. On govori i o "neobuzdanom nagonu k žestokim pićima sa svim porocima koji iz njega nastaju, kao što su veliko ženskarenje, razuzdanost i povreda bračne vjernosti s obje strane (...)". I Engel (1971, 509) opisuje Slavonca kao čovjeka koji je sklon pijanstvu. Vojne vlasti kritizirale su pojedine stanovnike Granice zbog opijanja i prekomjernog konzumiranja alkohola. Tako se bilježi događaj iz sela Gundinci kada je graničar Ivan Mihić zbog opijanja rakijom u vlastitoj kući radio probleme te ga vlast kažnjava s 25 batina.⁸¹ Osim kola i prela, žene u Granici često su razonodu nalazile u *posijelima*, običaju koji podrazumijeva sastajanje seoskih žena i njihovo prepričavanje svakodnevnih događanja. Naravno, Relković (1994, 35) je i to kritizirao vidjevši u njima izvor klevete i ogovaranja. Sudeći prema Relkoviću, u selo je u 18. stoljeću doprla i navika kartanja za novac što je dovelo do osiromašenja. Tako se jedna žena žalila na posijelu drugim ženama govoreći:

"Znaš, kockarom kakva je avlija,
da u njojzi ništa ne imade,
jerbo kockar sve proigrat znade.
Moj muž biše naučio prije
lombre, triset i što vraga nije,
dok ne rasu do posljednjeg novca,
sad u kući ne imadem lonca..."⁸²

Običaj poklada također je bio dio društvenog života ljudi u Granici, a Krunoslav Tkalac (1994, 147) ga ovako opisuje:

"Poklade su smotra narodnih običaja, ludorija i odušaka od stega života po reglemanu. Tada se održava i običaj svatova u kojima ima stotinjak učesnika. Svatovi se kreću ulicama pješice po sredini ceste. Poredani su po dvoje, muško i žensko u svečanoj narodnoj nošnji. Prvo su mlada i mladoženja, a iza njih djevuše i djeveri, pa kumovi, starosvati i ostali svati. (...) Svati nose čuture, piju vino, pjevaju i vesele se kao u pravim svatovima. Treći dan poklada jesu "garačari". Koga tada uhvate na ulici nagarače ga po licu. Taga dana se mnoge grupe sukobljavaju, pa u napitom stanju i potuku".

⁸⁰ Jer ti skupiš trideset svatova i toliko žena i hatova/pak pojdinu za nedilju dana tvoju hranu/na godinu dana što bi tebi s mladom dosta bilo (1994, 59).

⁸¹ Zapovijed za 17. studeni 1824. (2017)

⁸² Relković, 2017, 49.

Prema svemu navedenom, možemo zaključiti kako je društveni život stanovnika Granice imao je dvije krajnosti. S jedne strane, dok su kuće bile raštrkane po poljima, a mreža društvenosti minimalna, međusobna druženja bila su rijetka. Nakon sređivanja ulica, cesta i naselja te preseljenja stanovništva u *šorove*, život graničara postaje puno bogatiji i sadržajniiji. Iako su formalne vlasti često kritizirale raskalašenost, "nisku razinu moralnosti", opijanje i ogovaranje, život u ušorenoj Granici stvorio je kod graničara osjećaj pripadnosti i društvenosti. Tako je svakodnevica graničara često bila u sukobu sa *Artikulama*⁸³. Naravno, donekle je razumljivo da je takva teška svakodnevica morala pronaći trenutke oduška i zaborava od *kaštigovanja* i *zapovidi*.

⁸³ zapovjedima

12. Zaključak

Pred kraj 17. stoljeća, nakon dugotrajnih ratova, vojni i gospodarski potencijali Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva bili su iscrpljeni. Tako su mirovni ugovori potpisani u Srijemskim Karlovcima 1699. godine, u Požarevcu 1718. te u Beogradu 1739. godine djelomično prekinuli neprijateljstvo između ove dvije svjetske veselile. Slavonska vojna granica, kao dio Habsburške Monarhije, nastaje u 18. stoljeću, kao bedem od provala Osmanlija i zaštita od kuge i drugih bolesti. Ipak, osnovni cilj središnje vlasti bio je stvoriti jeftinu vojsku koju će angažirati prema potrebi. Smirivanje situacije i smanjenje opasnosti od Osmanlija pogodovalo je stanovnicima Granice koji tada počinju izlaziti iz svojih močvarnih skloništa unutar kojih su se skrivali. Stanovnici Granice tada grade svoje nastambe – jednostavne pleteruše i brvnare, nastambe od drveta, daščica, trske, šaša i drugih prirodnih materijala, raštrkano i neplanski. Takve jednostavne kućice počinju se graditi na povišenim terenima kojih je bilo malo, budući da je prostor bio nizak i močvaran. Tako se, ratom devastirano područje počinje ponovno kultivirati. Za vrijeme carice Marije Terezije, Monarhija pokušava unutrašnja razgraničenja u Slavoniji do kraja srediti. Značajnije razgraničenje dogodilo se 1747. godine kada su na prostoru Granice formirane tri pješačke pukovnije: Gradiška, Brodska i Petrovaradinska te dvije husarske: Slavonska i Srijemska. Brodska pukovnija ustrojena je kao sedma od jedanaest pukovnija sa središtem u Vinkovcima, a ime je dobila po vojnoj tvrđavi u Brodu na Savi.

Državna je vlast uvidjela da do promjena može doći jedino uz nadzor nad svojim stanovništvom, što je zbog raštrkanosti do tada bilo nemoguće. Razasuta sela bila su problematična iz više razloga. Državna vlast osim slabe kontrole teže je ubirala porez, hajdučija i razbojništvo je bilo razvijeno, stanovnici su bili izolirani i prepušteni sami sebi pa su često umirali bez duhovnika, a raštrkanost kuća prouzrokovala je i otežanu društvenost stanovništva. Prema tome, Marija Terezija sredinom 18. stoljeća započinje s procesom ušoravanja sela. Tako se naselja počinju razvijati u pravocrtnom tlocrtu uz glavne prometnice, a osim vanjskog izgleda sela i kuće postaju prostranije, a materijal za njihovu izgradnju kvalitetniji. Tako pred kraj 18. stoljeća i početkom 19. sve veći broj kuća biva izgrađen od opeke. Osim toga, i unutrašnjost kuće postaje bogatija, ali se prema zapisima putopisaca iz tog vremena kao i prema Matiji Antunu Relkoviću koji tada piše vrlo značajno djelo *Satir*, daje naslutiti kako je do kraja 18. stoljeća unutrašnjost kuće bila vrlo skromna. Stanovništvo grupiranjem kuća počinje živjeti u kućnim zadrugama – preferiranom obliku udruživanja koje je svojom strukturom odgovaralo vojničkom duhu. Kućna zadruga direktno je utjecala i na formiranje objekata oko kuće. Tako

od druge polovice 18. stoljeća počinje izgradnja gospodarskih zgrada. Osim pomoćnih objekata, radi se i na poboljšanju cesta i javnih puteva koji su činili važan segment u kvalitetnijoj organizaciji života. Osim profanih, 18. stoljeće bilo je prekretnica i za izgradnju sakralnih objekata, pa tako crkve, kapelice, groblja i ostala znamenja vjere dobivaju novi izgled. Sve ovo gradili su graničari kao dio obavezne rabote. Zbog toga je svakodnevica graničara bila teška. Utjehu od takvog militariziranog načina života, stanovnici Granice tražili su u zajedničkim okupljanjima, *divanima* i *prelima* što s kosilo sa strogom vojnom stegom koja je bila vidljiva kroz tjedna čitanja zapovijedi u satnijama i pukovnijama.

13. Literatura

OBJAVLJENA GRAĐA

- HNTZ, II = 1999. Hrvatska na tajnim zemljovidima XVIII. i XIX. stoljeća, sv. II, gl. ur. M. Valentić, prev. M. Orban-Kljajić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Mažuran, Ive. 1989. Izvještaji Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702. godine. Osijek: Historijski arhiv.
- Relković, Josip Stipan. 1989. Kuchnik. Vinkovci: Privlačica.
- Sršan, Stjepan, ur. 2006. Visitationes Canonicae – Kanonske vizitacije, knjiga IV: Srijem 1735.-1768. Osijek: Državni arhiv.
- Sršan, Stjepan, ur. 2010. Visitationes Canonicae – Kanonske vizitacije, knjiga VII: županski i vrbanjski dekanat 1782.-1833. Osijek: Državni arhiv.
- Stojanović, Mijat. 2015. Sgode i nesgode moga života. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje ; Zagreb: Hrvatski školski muzej.
- Sršan, Stjepan, prev. i ur. 2000. Naselja u istočnoj Hrvatskoj krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Osijek: Državni arhiv.
- von Taube, Friedrich Wilhelm. 2012. Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema. Osijek: Državni arhiv.

SEKUNDARNA LITERATURA

- Benaković, Tomislav. 2012. Povijest županijske župe (1717.-1917), diplomski rad.
- Bösenorfer, Josip. 1950. Agrarni odnosi u Slavoniji. Zagreb: JAZU.
- Buczynski, Alexander. 1997. Gradovi Vojne krajine, knjiga prva. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Cvitković, Budimir, ur. 2012. Ljetopis franjevačkog samostana u Šarenradu I. (1683. – 1859.). Šarengrad.
- Ćosić - Bukvin, Ivica. 2003. Cvelferija u sastavu Slavonske vojne granice 1701.-1808., Vlastita naklada, Vrbanja.

- Golec, Ivica; Matanović, Damir. 2006. Problem ukidanja vojnih komuniteta u Vojnoj krajini na primjerima Broda na Savi i Petrinje. *Povijesni prilozi* 31: 183-192.
- Gulin Zrnić, Valentina. 2000. Svjetovi slavonski 18. stoljeća. U: Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća. Davor – Zagreb: Općina Davor – Filozofski fakultet: 9-35.
- Horvat, Rudolf. 1936. Slavonija: povijesne rasprave, crtice, bilješke: sv. 1. Zagreb.
- Horvat, Rudolf. 2000. Srijem: naselja i stanovništvo. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Hrvatski građevinski oblici I-V.1905-1909. Zagreb-Dresden.
- Jarić, Josip. 2007. Graničari. U: Šokadija i Šokci – podrijetlo i naseljavanje. Vinkovci: Privlačica.
- Kaser, Karl. 1987. Pregled razvoja kućnih zadruga u hrvatsko-slavonskoj Vojnoj Krajini. *Jugoslavenski historijski časopis* 3, Beograd.
- Kaser, Karl. 1997a. Slobodan seljak i vojnik: rana krajiška društva (1545. – 1754.), I, prev. J. Brkić. Zagreb: Naprijed.
- Kaser, Karl. 1997b. Slobodan seljak i vojnik: Povojačeno društvo (1545. – 1754.), II.
- Kljajić, Josip. 1998. Brodska tvrđava. U: Brod i okolica, ur. V. Rem, J. Ščrbašić. Vinkovci: Slavonska naklada „Privlačica“: 28-31.
- Kljajić, Josip. 2000a. Prilike u brodskom Posavlju od 1688. do sredine 18. st. U: Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu. Slavonski Brod: 179-197.
- Kljajić, Josip. 2000b. Prilike u Brodskoj i Gradiškoj pukovnici u Relkovićeva doba. U: Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća: 53-68.
- Kljajić, Josip. 2001. Krajiške tvrđave na Savi u 18. i 19. stoljeću, doktorska disertacija. Filozofski fakultet, Zagreb.
- Kljajić, Josip. 2002. Vojnokrajiški čardaci u Slavonsko-srijemskom posavlju u 18. i 19. stoljeću. *Povijesni prilozi* 22: 131-158.
- Knežević, Ante. 1990. Šokački stanovi. Županja: Hrvatska demokratska zajednica.

- Kolar-Dimitrijević, Mira. 2000. Pisanje i djelovanje Matije Antuna Relkovića na gospodarskom polju sastavni je dio općegospodarskoga programa bečkog dvora za Hrvatsku i Slavoniju. U: Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća: 37-52.
- Landeka, Marko. 1991. Zapovidi Babogredske kompanije 1924. Vinkovci: Historijski arhiv.
- Malcom, Noel. 1995. Povijest Bosne. Zagreb: Sarajevo: Erasmus Gilda: Novi Liber.
- Markovac, Marijan. 1940. Selo i seljaci u slavonskoj Posavini. Zagreb.
- Marković, Mirko. 2003. Istočna Slavonija – stanovništvo i naselje. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Martinović, Ivan. 1912. Povijesne crtice o školstvu Brodske pukovnije i broskog okružja. Zagreb.
- Martinović, Ivan. 1994. Iz povijesti Vojne krajine. Vinkovci: „Privlačica“.
- Matanović, Damir. 2000. Zadnje godine službovanja Matije Antuna Relkovića – Babogredska satnija 1782.-1786. godine. U: Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća: 69-78.
- Matanović, Damir. 2002a. O osnutku vojnog komuniteta Brod na Savi. *Scrinia slavonica* 2: 7 -15.
- Matanović, Damir. 2002b. Tvrđava Brod i vojni komunitet Brod na Savi kao paradigma odnosa vojnika i civila u Vojnoj krajini. *Povijesni prilozi* 23.: 193-202.
- Matanović, Damir. 2002c. Načela funkcioniranja unutarnjeg tržišta Brodske pukovnije (1769.-1857.). *Povijesni prilozi* 22: 97-108.
- Matanović, Damir. 2003. Legalitet i legitimitet – suprotstavljene koncepcije pri iskorištavanju šuma Slavonske vojne krajine. *Časopis za suvremenu povijest*, 35, 3: 961-970.
- Matanović, Damir. 2006. Nametnuta dvojnost: nastanak slobodnog vojnog komuniteta Vinkovci (1765. – 1787.). *Scrinia slavonica* 6: 189-193.

- Matanović, Damir. 2008. Grad na granici: slobodni vojni komunitet Brod na Savi od sredine 18. do sredine 19. stoljeća. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Matasović, Josip. 1923. Kompanija kapetana Relkovića. Zagreb.
- Matasović, Josip. 1932. Jozefinska skrb protiv požara. Narodna starina, knj. 11, br. 27(1): 63-66.
- Matić, Tomo. 1994. Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda ; Slavonsko selo u djelima hrvatskih pisaca potkraj osamnaestoga vijeka. Vinkovci: Privlačica.
- Mažuran, Ive. 2005. Osnivanje Vojne granice u Slavoniji 1702. godine. Osijek: Državni arhiv.
- Moaćanin, Fedor. 1981. Vojna krajina u Hrvatskoj – u povodu stote godišnjice pripojenja Vojne krajine civilnoj Hrvatskoj. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej.
- Moaćanin, Fedor. 1984. Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787. U: Vojna krajina: povijesni pregled, historiografija, rasprave. Zagreb: Liber: Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Odjel za hrvatsku povijest.
- Orban-Kljajić, Mica, Kljajić, Josip. 2003. Statistički opis Brodske pukovnije iz trećeg desetljeća 19. stoljeća. Scrinia Slavonica, 3: 567-635.
- Pavičić, Stjepan. 1994. Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji. Vinkovci: Privlačica.
- Pavičić, Stjepan. 1971. Razvitak naselja u županjskom području. U: Županjski zbornik 3. Županja: Matica hrvatska.
- Pavličević, Dragutin. 2000. Kućne zadruge u brodskom Posavlju. U: Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu. Slavonski Brod: 213-232.
- Priručnik, 2011 = Horvat, Manda, ur. Tradicijska kuća Slavonije i Baranje, priručnik za obnovu. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera: Građevinski fakultet: Ministarstvo turizma Republike Hrvatske.
- Pšihistal, Ružica. 2000. Kako čitati Satira?. U: Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća: 139-163.

- Roksandić, Drago. 2007. Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine. *Ekonomska i ekohistorija*, 3, 3.: 62-82.
- Roksandić, Drago. 2011. Drava u očima jozefinista. *Ekonomska i ekohistorija*, 7, 7.: 18-37.
- Sarti, Raffaella. 2006. Živjeti u kući : stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500.-1800.). Zagreb: Ibis grafika.
- Skenderović, Robert. 2003. Demografske promjene u Slavoniji tijekom XVIII. stoljeća kao posljedica prosvjetiteljskih reformi bečkog dvora. *Kolo: časopis Matice hrvatske*, 14, 4: 325-335.
- Skenderović, Robert. 2012. Najstarija matična knjiga brodske župe Presvetog Trojstva (1701.-1735.). Slavonski Brod: Hrv. institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje – Franjevački samostan u Slav. Brodu.
- Šišić, Ferdo. 1901. Putovanje cara Josipa II. po Slavoniji godine 1768. U: *Vienac*, 33./1907. br. 46., str 939-931.
- Skok, Petar. 1973. *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, knjiga III.* JAZU: Zagreb.
- Španiček, Žarko. 1995. *Narodno graditeljstvo Slavonije i Baranje.* Vinkovci: Privlačica.
- Španiček, Žarko. 2007. *Znamenja vjere – mala sakralna arhitektura u Slavoniji.* U: *Šokadija i Šokci – podrijetlo i naseljavanje.* Vinkovci: Privlačica.
- Tkalac, Krunoslav. 1994. *Babogredska kompanija.* Vinkovci: Privlačica.
- Virč, Zlatko. 1985. *Vodenice u Vinkovcima.* U: *Godišnjak za kulturu, suvremena društvena i ekonomska pitanja* 10.
- Zapovidi, 2017. = Roksandić, Drago; Jakopčić, Luka, ur. *Zapovidi Babogredske kompanije 1823.-1824. godine.* Zagreb: FF press ; Babina Greda: Općina Babina Greda ; Županija: Zavičajni muzej "Stjepan Gruber".
- Zirdum, Andrija. 2001. *Počeci naselja i stanovništva broskog i gradiškog kraja 1698. – 1991.* Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest-podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

- Zirdum, Andrija. 2002. Selidbe, granice i pokušaji naseljavanja bosanske Posavine početkom 18. stoljeća. *Bosna franciscana*, 10, 17: 160-176.
- Žaper, Marta. 2015. Tradicijska stambena arhitektura Istočne Slavonije u XIX. stoljeću (s posebnim osvrtom na kasnije primjere i graditeljsku baštinu županjske Posavine), diplomski rad.
- Živković, Zdravko. 2012. Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo. Zagreb: Ministarstvo kulture.